

Vlaanderen
is erfgoed

Beschermingsdossier Panamarenkohnuis in Antwerpen

Monument

Agentschap
Onroerend
Erfgoed

Beschermingsdossier:
Panamarenkohuis, Antwerpen, Biekorfstraat 2 – monument

INHOUDELIJK DOSSIER

Dossiernummer: 4.001/11002/166.1

Helena Duchêne in samenwerking met Sibylle De Sadeleer en Thomas Pevernagie en met bijzondere dank aan architect Luc Deleu (T.O.P Office), Jan De Vree en Piet Van Hecke (M KHA)

19/07/2024

INHOUDSTAFEL

1.	Beschrijvend gedeelte	4
1.1.	Situering	4
1.1.1.	Geografische situering van Biekorfstraat en van Panamarenkohuis	4
1.2.	Historisch overzicht	5
1.2.1.	Kunstenaar Panamarenko (Henri Van Herwegen; 1940-2019): beknopte levensschets	6
1.2.2.	Beperkt overzicht van het oeuvre van Panamarenko	9
1.2.3.	Beknopte historische schets van de Stuivenbergwijk en de Biekorfstraat ...	12
1.2.4.	Bouw- en bewoningsgeschiedenis Biekorfstraat 2	13
1.2.5.	Schenking 'Biekorfstraat' aan het M HKA en later beheer	16
1.3.	Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken.....	20
1.3.1.	Exterieur	20
1.3.2.	Interieur	21
1.4.	Fysieke toestand van het onroerend goed	31
2.	Evaluerend gedeelte	32
2.1.	Evaluatie van de erfgoedwaarden	32
2.1.1.	Historische waarde	32
2.1.2.	Architecturale waarde:	32
2.1.3.	Artistieke waarde:	33
2.2.	Motivering van het type bescherming	34
2.3.	Motivering van de afbakening van de bescherming	35
2.4.	Juridische toestand	35
2.4.1.	Onroerend Erfgoed:	35
2.4.2.	Omgeving:	36
3.	Beheersvisie	36
3.1.	Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed	36
3.2.	Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed	36
3.3.	Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed	36
4.	Bronnen	37
5.	Bijlagen bij het inhoudelijk dossier	39
5.1.	Omgevingsplan	39
5.2.	Fotobijlage	39
5.3.	Cultuurgoederen	39
5.4.	Documentatie	39

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

Dit dossier werd opgemaakt naar aanleiding van een ad hoc-aanvraag van het Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen (M HKA) tot bescherming van het Panamarenkohuis in Antwerpen.

Op 17 juli 2019 vroegen dhr. Bart De Baere, directeur van het M HKA en architect Luc Deleu van T.O.P. Office de bescherming aan. In de jaren 1980 was Deleu verantwoordelijk voor verschillende verbouwingen aan het Panamarenkohuis in opdracht van de kunstenaar. Het huidig beeldbepalend karakter van de kunstenaarswoning is het resultaat van zijn ingrepen.

Naar aanleiding van het overlijden van Panamarenko op 14 december 2019 stelde zich de vraag voor bescherming opnieuw. De beschermingswaardigheid van het pand met atelierinhoud en inboedel werd geëvalueerd in navolging van de beleidsnota 2019-2024.

Hieruit bleek dat het Panamarenkohuis in aanmerking komt voor bescherming als monument. Het pand heeft als woon- en werkplek van één van de meest vooraanstaande Belgische kunstenaars van de tweede helft van de 20ste eeuw een bijzonder hoge historische, architecturale en artistieke waarde.

Op 5 februari 2020 maakte minister Diependaele de intentie om het Panamarenkohuis te beschermen bekend en kreeg het agentschap Onroerend Erfgoed de opdracht een dossier tijdens de lopende legislatuur op te maken.

De inboedel en de roerende goederen van het Panamarenkohuis zijn bij de overdracht aan het M HKA volledig geïnventariseerd en geregistreerd. Ze vormen een belangrijk deel van de collectie van het museum en werden door het M KHA bestudeerd en ontsloten.

Er werd beslist om het gebouw als monument voor bescherming voor te dragen en enkel een beperkt aantal roerende objecten die markant zijn voor het gebouw en dus integrerend deel uitmaken van de site als cultuurobjecten mee te beschermen.

Voor de verdere bespreking en motivering van deze cultuurobjecten wordt verwezen naar de bijlage van het ministerieel besluit en punt 2.2. *Motivering van type bescherming*.

Bijzondere dank gaat uit naar architect Luc Deleu en naar Jan De Vree en Piet Van Hecke (M HKA) voor de rondgang en voor de aangeleverde informatie over dit unieke gebouw die als basis diende voor dit beschermingsdossier.

1.1. Situering

1.1.1. Geografische situering van Biekorfstraat en van Panamarenkohuis¹

Het Panamarenkohuis bevindt zich in de Biekorfstraat in Antwerpen. De Biekorfstraat situeert zich in de Stuivenbergwerk (deel van de grotere 'Seefhoek') in het Antwerpse Noord, op wandelafstand van het vroegere spoorwegemplacement dat heden omgevormd is tot Park Spoor Noord. De straat ligt tussen de Trap- en Viséstraat.

De Biekorfstraat ligt buiten het historische stadsdeel en het tracé van de 16de-eeuwse stadsomwalling. De Biekorfstraat werd reeds geopend in 1876 en werd samen met de

---

¹ INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2021: *Biekorfstraat* [online], <https://id.erfgoed.net/themas/11629> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2021: *Antwerpen - 19de- en 20ste-eeuwse stadsuitbreiding* [online], <https://inventaris.onroenderfgoed.be/themas/14755> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

huidige Marnixstraat, aanvankelijk 'Beikorfstraat' genoemd. Zowel de straat als de omgevende wijk werden zeer snel bebouwd.²

De Biekorfstraat wordt gekenmerkt door sobere burgerhuizen in neoclassicistische stijl uit het vierde kwart van de 19de en vroege 20ste eeuw. Hier en daar zijn er nog kleine bedrijven en magazijnen en jongere bebouwing.

De gevelwanden hebben veelal bepleisterde en beschilderde of kleurige bakstenen lijstgevels met rechthoekige, getoogde of rondboogvormige muuropeningen. Aan de noordelijke gevelwand bevindt zich de achterzijde van een schoolgebouw (Biekorfstraat 21)³.

Het Panamarenkohuis, Biekorfstraat 2, ligt aan het westelijke uiteinde van de straat, aan een klein beboomd pleintje begrensd door de Trapstraat, Biekorfstraat, Dambruggestraat, Oranjestraat en de Oudesteenweg.

In 2020 werd het vroegere naamloze pleintje voor het Panamarenkohuis omgedoopt tot 'Hortensia Sillisplein' als eerbetoon aan de moeder van de kunstenaar die een belangrijke rol in zijn leven speelde.⁴

Op de gevel van de dagbladhandel recht tegenover het Panamarenkohuis werd in juni 2020 ook een muurschildering van graffitikunstenaar Yvon Tordoir onthuld die een vliegende schotel voorstelt samengesteld uit de letters van de naam van de kunstenaar.⁵

1.2. Historisch overzicht

De focus van dit beschermingsdossier ligt op de evaluatie van de erfgoedwaarden en de beschrijving van de erfgoedelementen en -kenmerken van het woon- en werkhuis van de kunstenaar, in functie van toekomstig behoud en beheer als monument.

Wat het oeuvre van de kunstenaar betreft, de techniciteit en poëzie ervan en zijn invloed op de 20ste-eeuwse kunst kan de kennis en kunde van het M HKA, de leden van het Panamarenko Collectief, tal van auteurs en kunstkenners niet geëvenaard worden. In dit historisch overzicht wordt het leven en het oeuvre van Panamarenko dan ook slechts beknopt weergegeven. Voor meer uitgebreide informatie kan men terecht in de gespecialiseerde literatuur en bij intimi van de kunstenaar.

² Relevante archiefbestanden voor de aanleg van de Biekorfstraat zijn te raadplegen in het Stadsarchief Antwerpen: <https://felixarchief.antwerpen.be/archievenoverzicht/250099> (Biekorfstraat: wegenwerken 1875-1881 MA#65191).

³ BRUYNBRAEKEN J. 2020: *Lagere Jongensschool 12 en Lagere Meisjesschool 7* [online], <https://inventaris.onroerendergoed.be/erfgoedobjecten/7410> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

⁴ Gelijktijdig werd een plein op de nieuwe wijk 'Nieuw Zuid' aan de andere kant van de stad in samenspraak met zijn echtgenote Eveline Hoorens naar Panamarenko vernoemd met als onderschrift 'Panamarenko (1940-2019), Antwerps uitvinder en kunstenaar'. BRUYNDONCKX C. 2020: *Stad vernoemt plein naar overleden kunstenaar Panamarenko* [online], <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/09/21/stad-vernoemt-plein-naar-overleden-kunstenaar-panamarenko/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

⁵ EMZ. 2020: *Overleden kunstenaar Panamarenko krijgt eerbetoon met graffitikunstwerk tegenover zijn woning* [online], <https://www.hln.be/antwerpen/overleden-kunstenaar-panamarenko-krijgt-eerbetoon-met-graffitikunstwerk-tegenover-zijn-woning-atelier~a64b7172/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.bing.com%2F> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

1.2.1. Kunstenaar Panamarenko (Henri Van Herwegen; 1940-2019): beknopte levensschets⁶

Kunstenaar Panamarenko werd geboren als Henri Frederic Felix Van Herwegen in Antwerpen op 5 februari 1940. Hij overleed op 79-jarige leeftijd in Brakel op 14 december 2019.

Henri Van Herwegen was de enige zoon van Henricus Van Herwegen (?-?), scheepselektricien in de haven (voorheen koerier in het leger) en Hortense (Hortensia) Francisca Sillis (1906-2002), huisvrouw, later winkelierster en dochter van de jong overleden architect Sillis, Fredericus Franciscus (1871-1913)⁷.

Henri woonde als kind achtereenvolgens in de Korenbloemstraat in Wilrijk (geboortehuis), vervolgens in de Kattenkensberg in Brasschaat en vanaf de leeftijd van drie jaar in de De Francqueslei 140 in Deurne.⁸

Volgens Brigitte Minne baatte Hortense een café 't Volkshuis uit, waar Henri na zijn uren mee in kwam werken. Later werkte ze als strijkster. Nog later opende ze een schoenwinkel in de Offerandestraat.

Henri Van Herwegen was een oorlogskind en groeide tijdens de Tweede Wereldoorlog in penibele omstandigheden op. Het waren volgens Minne deze elementen en oorlogservaringen die hem op jonge leeftijd bleven intrigeren en die ook zijn kunst zouden beïnvloeden.

Vader Henricus werd in het laatste oorlogsjaar (1944) als scheepselektricien opgepakt en overgebracht naar Heidelberg om van daaruit in Hamburg tewerkgesteld te worden om Duitse U-boten te lassen. Zijn echtgenote slaagde er in hem vrij te krijgen en haalde hem terug naar Antwerpen.

Ook dat laatste oorlogsjaar overleefden Henri en zijn moeder ternauwernood de impact van een V-bom. Hij zat met haar op de tram toen een vliegende bom vlakbij insloeg op een huizenblok op de hoek van de Sint-Katelijnevest en de Meirbrug (op o.a. Agence Maritime Internationale⁹) in het centrum van Antwerpen. Door de inslag en luchtverplaatsing werd de tram uit zijn sporen gelicht en omhoog getild. Er waren veel gewonden, maar Henri en zijn moeder kwamen er redelijk ongedeerd uit.¹⁰

---

⁶ Brigitte Minne schreef een intiem boek aan de hand van gesprekken met de kunstenaar en stoffeerde het met tal van originele niet-gepubliceerde familiefoto's die een inkijk geven in het privéleven en de jeugd van Panamarenko.

MINNE B. 2012: *De kleine Panamarenko*, Wielsbeke.

⁷ INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2024: *Sillis, Fredericus Franciscus* [online], <https://id.erfgoed.net/personen/6458> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

⁸ In de woning in De Francqueslei trof een nieuwe eigenaar in 2008 in de traphal een muurtekening aan met de voorstelling van een hertje die Henri Van Herwegen op jonge leeftijd had gemaakt. SIMONS S. 2008: *Deurnenaar vindt originele Panamarenko's in zijn huis* [online], <https://www.gva.be/cnt/aid719072> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

⁹ BRAEKEN J. 2017: *Kantoorgebouw Agence Maritime Internationale* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/5507> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

¹⁰ Zie ook SERRIEN P. 2024: *9 december 1944: Meir/Sint-Katelijnevest Antwerpen* [online], <https://pieterserrien.be/boeken/elke-dag-angst/overzicht-v-inslagen-op-belgie/9-december-meirsint-katelijnevest-antwerpen/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

De aangerichte schade en de dodentol in Antwerpen veroorzaakt door de V1 en V2-bommen die vielen tussen oktober 1944 en maart 1945 lag heel hoog. Het onvoorspelbare karakter ('bommen vielen uit de lucht') van dit type van luchtaanval had een grote impact op de stedelingen en zorgde voor veel angst.

STAD ANTWERPEN 2024: *Antwerpen herdenkt de Tweede Wereldoorlog* [online],

Deze gebeurtenis zou in zijn volwassen leven naar eigen zeggen de inspiratie vormen voor de 'Barada Jet' uit 1991, een houten vliegtuig voortgestuwd door een straalmotor en sterk gelijkend op een 'vliegende bom'.¹¹

Na de oorlog bleef Henri geïnteresseerd in de verhalen over de duikboten waarvoor zijn vader was opgevorderd, wat onder meer in 1996 zou uitmonden in de stalen duikboot 'Pahama Nova Zemblaya', in stukken ontworpen in de Biekorfstraat.

Daarnaast ontwikkelde hij een passie voor (leger)uniformen wat hij op latere leeftijd ook als handelsmerk zou gebruiken. Verschillende militaire vesten, kepies en toebehoren bleven in de Biekorfstraat achter en behoren sindsdien tot de collectie van het M HKA. Panamarenko shopte dan ook graag in de in Antwerpen gevestigde Stock Americain, die voormalig militair materieel, tenten, kledij en gebruiksvoorwerpen verkocht.

Henri was ook een dierenvriend met onder meer een zwak voor vogels. Reeds op jonge leeftijd voedde hij een verfrommeld kauwenjong op (Jantje Kokoke), maakte hem tam en leerde hem kunstjes en zelfs zijn naam zeggen. De vertederende 'Archaeopterix Lithografica' van 1993, overdag op een boomstronk opgesteld in het Middelheimmuseum, en vernoemd naar de 150 miljoen jaar oude Oervogel, lijkt hier het sprekende en zelfs bewegende (klapwiekende) evenbeeld van.¹² Voorbereidende schetsen van de 'Archaeopterix' en latere varianten erop bleven in de Biekorfstraat bewaard.

Zijn passie voor vogels bleef en Henri ontfermde zich jaren over eksters, duiven, ganzen, papegaaien en een toekan die bij hem in huis mochten wonen en in de Biekorfstraat zelfs vrij rondvlogen. Foto's en een aanzienlijk aantal aan hen gerelateerde objecten (vogelkooien, manden, ...) bleven in de Biekorfstraat bewaard.

Alsnog volgens de mondelinge getuigenis van Panamarenko, opgetekend door Brigitte Minne, bouwde hij een terrarium voor hagedissen, schildpadden, een slang, vliegende herten en hield hij van ratten, honden, exotische vissen... . Het tot kunstwerk omgevormde aquarium met opschrift Mangrove (PAN 1119) in het Panamarenkohuis is een blijvende getuige van deze laatste hobby.

Henri had van jongs af aan een grafische en technische aanleg en een creatieve geest. Een van de broers van Henri's moeder (Achilles Sillis) bouwde klarinetten. Henri kreeg van hem als kind onderdelen die hij blijkbaar gebruikte om een sterrenkijker te bouwen. Wellicht ook door het werk van zijn vader als scheepselektricien was hij op jonge leeftijd gefascineerd door de wonderre wereld van machines. Naar eigen zeggen wilde hij reeds als tiener een zeppelin bouwen, wat hij met de 'The Aeromodeller' (1969-1971) ook zou realiseren en waarvan zelfs restanten in het Panamarenkohuis ingewerkt zijn.

Na zijn middelbare school aan het Atheneum en een ommetje als havenmedewerker, kreeg Henri van zijn ouders de toelating om zich in te schrijven voor het toelatingsexamen voor de Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen. Naar eigen zeggen werd hij tot de Academie toegelaten ondanks een nipte onvoldoende. In interviews vertelde Panamarenko

---

<https://www.antwerpenherdenkt.be/oorlogsthemas/v-bommen> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

¹¹ In het artikel wordt nog meegedeeld dat de naam van de 'Barada Jet' zijn naam ontleende aan een sciencefictionfilm 'The Day the Earth stood Still' van Robert Wise (1952) over een goede alien die de planeet aarde komt verbeteren. Het bevel 'Barada Niktoe' is het sein voor de alien om te stoppen en de klep van zijn helm af te sluiten.

S.N. 2005: *Copyright Panamarenko/ verklarende woordenlijst/ Paul Morrens & Hans Willemse* [online], <https://www.knack.be/magazine/panamarenko/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

¹² Zie ook S.N. 2024: *Panamarenko (België) - Antwerpen, 1940 -Archaeopterix Lithografica* [online], <https://middelheimmuseum.be/nl/pagina/panamarenko-belgi%C3%AB> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

dat zijn ouders niet konden begrijpen wat hij op de kunstacademie ging doen en dat zijn moeder niets snapte van de fantasierijke werken die hij creëerde. "Wanneer gaat ge nu eens iets schoons maken?" was een van haar vaste uitspraken.¹³

Van 1955 tot 1960 studeerde hij aan de Academie. Op het einde van zijn opleiding beseftte hij dat hij geen kunstenaar maar uitvinder wilde zijn. Hij nam vervolgens het pseudoniem PANAMARENKO MULTIMILJONAIR aan, later ingekort tot PANAMARENKO, zogenaamd ontleend aan een Russische generaal 'Panteleimon Ponomarenko' die een slag had gewonnen en waarover gesproken werd tijdens een radioprogramma, dat Panamarenko beluisterde op een zelfgemaakt transistorradiootje, op een zender uit de DDR.¹⁴ Dit in tegenstelling tot de verklaring van een journalist die meende dat Panamarenko een samentrekking van Pan American Airlines & Co was.

Gelijktijdig met zijn kunstopleiding ontdekte hij naar eigen zeggen de rijke wetenschappelijke collectie van de Stadsbibliotheek¹⁵ (de huidige Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience) in Antwerpen, waar hij veel ging lezen en aan zelfstudie van de natuurwetenschappen deed.¹⁶ Zijn grote interesse in exacte wetenschappen zal later ook blijken uit de rijke collectie aan wetenschappelijke tijdschriften die in het Panamarenkohuis achterbleven.

In het begin van Panamarenko's kunstcarrière nam zijn moeder schoenenwinkel 'De Schepper' in de Offerandestraat 50 over, later herdoopt in 'Goliatje'. Als 'uithangbord' of 'mascotte' voor de winkel verfraaide Henri een grote rubberen laars die teruggevonden werd in de kelder van het Panamarenkohuis (PAN 1260) en nu deel uitmaakt van de museale collectie.¹⁷ De schoenzaak werd even overgebracht naar de Biekorfstraat 2 na de aankoop ervan door Panamarenko in 1970. Rond die periode overleed zijn vader en verhuisde zijn moeder mee.

Hortensia Sillis speelde een zeer belangrijke rol in het leven van Panamarenko. Ze woonden tot zijn 58ste samen. Ze beredderde het huishouden, hielp bij de ontvangst van bezoekers en de eerste jaren ging ze ook mee naar kunstevenementen van haar zoon en hielp ze naar verluidt ook met zijn kunstcreaties.

---

¹³ Citaat overgenomen uit: VINCENT P. 2020: *Plein voor Panamarenkohuis krijgt naam van zijn moeder: "Grote eer voor Antwerpenaren"* in *Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20200922_96523680 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

¹⁴ M HKA 2024: *Panamarenko 1940-2019* [online], <https://www.muhka.be/programme/detail/197-jubilee-atelier-panamarenko/artist/57--panamarenko> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

VAN DEN ENDE E. 2022: *Panamarenko, de Antwerpse kunstenaar, zegt het zelf* [online], <https://historiek.net/panamarenko-de-antwerpse-kunstenaar-zegt-het-zelf/146495/> (geraadpleegd op 7 maart 2024). Bespreking van het publicatie COUCKE J. 2021: *DIXIT Panamarenko*.

Zie ook S.N. 2024: *Panteleimon Ponomarenko* [online], https://en.wikipedia.org/wiki/Panteleimon_Ponomarenko (geraadpleegd op 7 maart 2024).

¹⁵ Voor meer informatie zie: ERFGOED HENDRIK CONSCIENCE 2016-2024: *Onze geschiedenis* [online], <https://consciencebibliotheek.be/nl/geschiedenis> (geraadpleegd op 2 mei 2024).

¹⁶ Door Panamarenko verwoord in "Een brief van een kunstenaar op rust in 2019", gepubliceerd in COUCKE J., WILLEMSE H., MORRENS P. 2020: *.Around the world in 80 years Panamarenko Tribute*, Oostakker.

¹⁷ HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier* in *Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Tussen 1998 en 2002 maakte dementie het echter voor haar onmogelijk om in de Biekorfstraat te blijven wonen en drong gespecialiseerde zorg zich op. Tot haar overlijden op 96-jarige leeftijd in 2002 bleef Panamarenko voor zijn moeder zorgen.

Panamarenko heeft het grootste deel van zijn kunstige creaties bedacht, ontworpen en gemaakt vanuit de Biekorfstraat, weliswaar voor grotere projecten met uitvoering of productie in andere ateliers. Hij bleef dit doen tot aan het overlijden van zijn moeder.

In 2002 verliet de kunstenaar Antwerpen en verhuisde hij naar Sint-Maria-Oudenhove (Brakel), naar de woonst met koffiebranderij Hoorens van zijn partner Eveline Hoorens, met wie hij op 18 september 2003 in het huwelijk trad.

De woning in de Biekorfstraat liet hij onaangeroerd achter.

Niettegenstaande zijn vertrek schonk Panamarenko in 2003 één van de zes kunstwerken 'Pepto Bismo II' aan de stad Antwerpen voor op het nabijgelegen Sint-Jansplein en werd onthuld tijdens de Zomer van Antwerpen. Het uitzonderlijk in brons vervaardigde beeld, is een man met propellers op zijn rug, die lijkt op te stijgen, maar altijd op het plein terug zal landen.

Een paar jaar later, in 2005, op 65-jarige leeftijd, kondigde hij zijn pensioen aan. Al bleef hij creatief bezig en werden er nog tentoonstellingen georganiseerd.

Een paar weken voor de 80ste verjaardag en de start van zijn jubileumjaar, overleed Panamarenko op 14 december 2019 in Brakel.

1.2.2. Beperkt overzicht van het oeuvre van Panamarenko¹⁸

Bart De Baere, algemeen en artistiek directeur van het M HKA, omschrijft zijn oeuvre treffend als *"Panamarenko is een van de weinige topkunstenaars uit de na-oorlogse Europese avant-garde waarvan het beeld nog niet 'canonisch' is samengebald. Als kunstenaar, uitvinder en visionair heeft hij jarenlang uitzonderlijk onderzoek gevoerd naar begrippen zoals ruimte, beweging, vlucht, energie en zwaartekracht. Zijn werk is een combinatie van artistiek inzicht en technologisch experiment. Dit maakt hem voor België de absolute sleutelfiguur van de avant-gardekunst uit de tweede helft van de 20e eeuw."*¹⁹

Pogingen om Panamarenko's oeuvre onder te brengen in een bepaalde stijl of stroming binnen de hedendaagse kunst zou zinloos zijn. Dit bewijst tegelijkertijd de uniciteit en originaliteit van zijn werk.

---

¹⁸ Dit hoofdstuk is grotendeels ontleend aan de studie WILLEMSE H. e.a. 2014: *Panamarenko Universum*, Antwerpen.

PANAMARENKO FOUNDATION 2021-2024: *Panamarenko* [online], <https://www.panamarenko.be/nl/biografie> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Opnames in zwart-wit over het gebruik van de 'Magnetische Schoenen' in 1976, gesprekken met de curatoren en de kunstenaar over de opstelling van de overzichtstentoonstelling Panamarenko Universum (2014) zijn raadpleegbaar via: VAN DEN ENDE E. 2022: *Panamarenko, de Antwerpse kunstenaar, zegt het zelf* [online], <https://historiek.net/panamarenko-de-antwerpse-kunstenaar-zegt-het-zelf/146495/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Reportage samengesteld met beelden van zijn werken en interviews. CANVAS 2014: *Panamarenko 1940-2019* [online], <https://www.youtube.com/watch?v=26mzzDuCfR0> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

¹⁹ S.N. 2021: *Totaalkunstwerk van Panamarenko wordt beschermd monument* [online], <https://blog.muhka.be/totaalkunstwerk-van-panamarenko-wordt-beschermd-monument/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

In zijn inleiding van de catalogus van de overzichtstentoonstelling 'Panamarenko *Universum*' omschrijft Hans Willemse²⁰ zijn oeuvre als de unieke combinatie van artistiek inzicht en technologisch experiment wat resulteert in spectaculaire constructies van een vreemde schoonheid, speels en indrukwekkend. Onderstaand oeuvre-overzicht is hoofdzakelijk gebaseerd op het oeuvre zoals voorgesteld in deze publicatie²¹ waarbij het oeuvre ingedeeld is in 'clusters' (zie vetgedrukte termen): kunstwerken met verwantschappen worden voorzichtig gegroepeerd waarbij de chronologische ordening van ondergeschikt belang is. Bij elk werk horen immers tal van theoretische modellen, voorstudies, onderzoek, eerste schetsen, experimenten, vroegere prototypes,... die wezenlijk deel uitmaken van het uiteindelijke kunstwerk.

Halfweg de jaren 1960 ontpopt Panamarenko zich als gangmaker van verschillende '**Happenings**', ludieke optredens in het centrum van Antwerpen georkestreerd door een kleine groep jonge kunstenaars, verenigd als 'V.A.G.A.' (Vrije Actie Groep Antwerpen). Deze happenings vonden plaats in kleine ruimtes of in de openbare ruimte en soms op meerdere plaatsen tegelijk (bv. De Première Van De Hersenexpansie op 16 december 1966 in de Wide White Space Gallery²², of de Ijsblokkenactie voor een autovrij Conscienceplein in 1968). In 1965 verschijnt voor het eerst het avant-gardetijdschrift 'Happening News' waarvan Panamarenko de bedenker en uitgever is (en waarvan tal van overdrukken nog aanwezig zijn in de Biekorfstraat). Hij ontwerpt opmerkelijke tekst- en beeldcollages waardoor het tijdschrift zich door zijn visuele output sterk van andere tijdschriften uit die tijd onderscheidt. De gefotokopieerde collages (beelden en tekstfragmenten) uit Amerikaanse wetenschappelijke tijdschriften en popmagazines met stevige wortels in het dadaïsme en surrealisme, lijken spontaan, maar zijn beredeneerd en verwijzend. Ze tonen niet alleen Panamarenko's gevoel voor compositie en detail, maar onthullen eveneens een aantal fascinaties en inspiratiebronnen die in zijn latere oeuvre terugkeren en uitgevoerd worden. In de vroege jaren zestig heette Panamarenko vaak nog "Panamarenko Multimiljonair".

In de tweede helft van de jaren 1960 creëert Panamarenko een reeks "**stille**" of **poëtische objecten** die voornamelijk naar vorm worden uitgewerkt en nog niet naar performantie of technologisch gehalte. Het gaat om referenties aan een bekende actrice of jeugdherinnering aan de zoo. Tegelijk maakt hij visuele reconstructies van tuintjes, zandzakken of een laagje sneeuw op takken tijdens de winter. De poëzie van de stille

---

²⁰ Hans Willemse, leerde Panamarenko kennen bij de galerie Ronny Vandevelde waar hij in de jaren 1990 begon te werken. Hij kent het oeuvre van de kunstenaar door en door en is mee stichtend lid van het Panamarenko Collectief. In opdracht van de M HKA inventariseerde hij de inboedel van het Panamarenkohuis, werkte hij mee aan het restauratie- en latere ontsluitingsproject, verzorgde onder meer de publicaties *Atelier Panamarenko: vondsten uit de Biekorfstraat*; *Workstation Biekorfstraat*; *Around the world in 80 years Panamarenko Tribute*; *Copyright Panamarenko*; *Panamarenko Universum* en de gelijknamige tentoonstelling. DEMEULEMEESTER S. 2020: *Curator laatste Panamarenko-tentoonstelling: 'Zijn kunst en zijn leven waren één'* in *Knack* [online], <https://www.knack.be/nieuws/curator-laatste-panamarenko-tentoonstelling-zijn-kunst-en-zijn-leven-waren-een/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

²¹ WILLEMSE H. 2014: *Panamarenko: Universum*, Antwerpen.

²² De betekenis voor de avant-garde kunst van de Wide White Space Gallery in Antwerpen (1966-1976) is niet te onderschatten. Ze boden jonge kunstenaars, waaronder Panamarenko, de mogelijkheid om hun werk aan een publiek voor te stellen, zonder het risico op een politie-interventie zoals bij de Happenings. Via de oprichters van de galerie, beeldhouwer Bernd Lohaus en zijn echtgenote Anny De Decker, leerde Panamarenko ook Joseph Beuys kennen. Zij introduceerden hem ook bij Harald Szeemann, directeur van Documenta V in 1972.

S.N. 2024: *Wide White Space Gallery* [online], https://nl.wikipedia.org/wiki/Wide_White_Space_Gallery (geraadpleegd op 7 maart 2024).

objecten wordt in grote mate bepaald door het gebruik van eenvoudige materialen zoals karton, vilt, blik, piepschuim, plastic, zand. Deze vroege objecten zijn niet gemotoriseerd of gevleugeld: het zijn nog verstilde impressies van beelden of voorwerpen die de kunstenaar fascineren. Zo verbeeldt de 'Prova Car' uit 1967 - vervaardigd uit blik, hout en cellofaan - een tegenstrijdigheid tussen de futuristische vormgeving en de nonchalante uitvoering en afwijkende materiaalkeuze. Met de vliegfiets 'Das Flugzeug' en de 'Magnetische Schoenen' (waarvan de bottines uit de schoenenwinkel van zijn moeder kwamen), beiden ook uit 1967, treedt gestaag de technologie op de voorgrond. Een voorbode van wat komen gaat.

Alsnog volgens Hans Willemse is het op aanraden van Joseph Beuys, aan wie hij via de Wide White Space galerie was voorgesteld, dat Panamarenko in 1967 zijn technische creaties als 'kunst' durft voor te stellen.²³ In "Een brief van een kunstenaar op rust in 2019", gepubliceerd in 'Around the world in 80 years Panamarenko tribute', vertelt Panamarenko zelf hoe belangrijk de ontmoeting met Beuys voor hem is geweest, die hem als een 'naïeve ingenieur' bestempelde. Al zal bij Panamarenko altijd het plezier in het vervaardigen, ontdekken en zoeken naar technische mogelijkheden of het doorgronden van de natuur, de drijfveer achter zijn projecten zijn.

Vanaf 1970 ontwerpt, knutselt en werkt Panamarenko vanuit de Biekorfstraat, waarbij hij zijn focus verlegt en zijn actieradius verbreedt. De stille objecten maken plaats voor **vliegende en gevleugelde tuigen**. Panamarenko bouwt tussen 1969-1971 zijn meest tot de verbeelding sprekende eerste zeppelin, 'The Aeromodeller', die uitgroeit tot een icoon binnen zijn oeuvre. In de decennia daarna bouwt hij nog tal van variante modellen en prototypes voor luchtschepen en vliegtuigen, telkens met andere vormen, kleuren en verhoudingen.

De interesse van de kunstenaar voor dieren en natuurkunde, gecombineerd met zijn fascinatie voor luchtvaart en mechanica, leidt tot een verregaand onderzoek naar het trilmechanisme van insectenvleugels. Principes als resonantie en trilfrequentie worden toegepast op lichte vliegtuigen met pedalaandrijving. Panamarenko introduceert ook een eerste elektrisch vliegtuig (Piewan, 1975), een deltavlieger (Donderwolk, 1971) en een vliegende meikever (Salto Arte, 1975). Een eerste stukje van het luchtruim is veroverd.

Panamarenko verdiept zich alsmaar meer in de mechanica en ontwikkelt een reeks **gemotoriseerde tuigen** zoals compacte maar krachtige pastillemotoren als aandrijfmechanisme voor zijn rugzakhelikopters. Het gaat om toestellen die loodrecht opstijgen, waardoor alle onderzoek gericht is op de rotatiesnelheid en de hefkracht. Om de performantie van zijn toestellen te verhogen experimenteert de kunstenaar afwisselend met ventilatoren, schoepenwielen, rotorbladen en propellers. De energie komt van verbrandingsmotoren of een reeks in lijn gesloten batterijen. Het vroegste toestel in deze verzameling is de 'Portable Air Transport' (P.A.T., 1969), voorgesteld als een klein en draagbaar vliegapparaat. De experimenten met luchtverplaatsing -door de rotatie van schoepenwielen in een halfgesloten behuizing- resulteren in 1991 in een eerste zwevende auto, de 'K2'.

Panamarenko zoekt in de jaren 1980 en 1990 nieuwe manieren om zich in het luchtruim te verheffen -en ver daarboven. De 'Pepto Bismo' (1994) is een kleinschalig draagbaar vliegapparaat volgens het helikopterprincipe dat door een piloot gedragen wordt en dus geschikt is voor verplaatsingen in het luchtruim dicht bij de aarde. (In 2003 zal het in bronzen versies uitgediept worden, rond de eeuwwisseling zal hij het rugzakprincipe omruilen voor grote vleugelconstructies zoals de 'Aero Pedalo nr 9', 1999, en 'Brazil', 2004).

De kosmos wordt bestookt met grote **ruimtetuigen** zoals vliegende schotels, die gebruikmaken van de magnetische velden in de ruimte. Ze worden aangedreven door zelfbedachte Bing-motoren die functioneren volgens Panamarenko's ruimtetheorieën,

---

²³ WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen, 242.

gebundeld onder de naam 'Toymodel of Space'. De kunstenaar benut listig de tegenstelde magneetpolen om de sferen en schotels vrij te laten surfen door de kosmos.

Halfweg de jaren 1990 onderzoekt Panamarenko ook de geheimen van de zee. Hij bedenkt **watertuigen**: toestellen en uitrustingen om sneller te duiken of stabiel te drijven. Hoe deugdelijk en ingenieus ook, de esthetica en het avontuur staan nog steeds voorop. De stalen duikboot 'De Pahama Nova Zemblaya', waarvan de vorm duidelijk refereert aan zijn eerdere werk 'Walvis' uit 1967, straalt kracht uit, maar is tegelijk verfijnd en elegant. In de geest van de kunstenaar dient de realisatie van de duikboot ook een hoger en concreet doel: vanaf de Schelde via Spitsbergen naar Nova Zembla varen. Praktische en organisatorische beperkingen verhinderen de tocht.

In 1999 komen met de bouw van een imposante vliegboot verschillende lijnen samen: Panamarenko bouwt een vliegboot op acht -twee aan twee gekoppeld- langwerpige vlotter, vervaardigd uit roestvrije staalplaten, aangedreven door vliegtuigmotoren. Het is in omvang zijn grootste creatie (16 m lang, 6 m hoog en 9 m breed), uiteindelijk 'Scotch Gambit' genaamd en gebaseerd op twee schetsen uit zijn beginjaren (1966, 1970), toen hij het toestel nog omschreef als een 'Aeroship Speedboat'.

Naast imposante tuigen bouwt Panamarenko aan het einde van zijn artistieke parcours aan de hand van relais, servo's en microchips ook kleine, maar intelligente vogels en rondstappende **robots**. Voor zijn wandelende kippen baseert hij zich op de morfologie van de prehistorische Archaeopteryx. In de buik van het fladderende halfreptiel zitten microchips en servo's voor de besturing. De intelligentie van de mechanica is recht evenredig aan de verfijning in uitvoering.

1.2.3. Beknopte historische schets van de Stuivenbergwijk en de Biekorfstraat

De Biekorfstraat in de wijk Stuivenberg (deel van de grotere 'Seefhoek') waar het Panamarenkohuis zich bevindt, ligt buiten het historische stadsdeel en het tracé van de 16de-eeuwse stadsomwalling.

Deze zone is tot en met het midden van de 19de eeuw onbebouwd gebleven. Op historische kaarten, zoals de Ferrariskaart van 1771-1778²⁴ en de Vandermaelenkaart van circa 1850²⁵, is te zien dat deze zone in de 18de en 19de eeuw gekenmerkt werd door de aanwezigheid van veel windmolens en een fort. Dit Fort Pereva, ook gekend als Fort Pereya/Fort Stuivenberg vernoemd naar de aanwezige stuifzandheuvel, werd circa 1814 wat verplaatst en omgevormd tot de onregelmatige veldlunet Stuivenberg (afgebroken in 1873).²⁶

Vanwege het bouwverbod op de gronden rond de forten en de 16de-eeuwse stadsomwalling konden deze terreinen niet voor de noodzakelijke economische en stedenbouwkundige ontwikkeling ingenomen worden. Dit veranderde door de wet van 8 september 1859 in functie van de gewijzigde militaire noden en de promotie van Antwerpen tot Nationaal Reduit van België. Hierbij werd beslist om een nieuwe omwalling meer landinwaarts op te richten, later gekend als de 'Brialmontomwalling', ter hoogte van de huidige Singel. De 16de-eeuwse verdedigingsgordel verloor hierdoor haar militaire functie.

---

²⁴ Kaart Graaf de Ferraris 1771-1778 (Geoportaal Onroerend Erfgoed, Historische Kaarten, Ferraris, *Biekorfstraat, Antwerpen* [online], <https://geo.onroenderfgoed.be> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

²⁵ De locatie van het latere Panamarenkohuis lag in de onmiddellijke nabijheid van molen Den Breuk, zoals te zien op de Vandermaelenkaart. Kaart Vandermaelen 1850 (Geoportaal Onroerend Erfgoed, Historische Kaarten, Vandermaelen, *Biekorfstraat, Antwerpen* [online], <https://geo.onroenderfgoed.be> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

²⁶ SN 2020: *Fort Pereyra* [online], https://nl.wikipedia.org/wiki/Fort_Pereyra (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Een enorm grondgebied tussen de Spaanse 16de-eeuwse omwalling en de 19de-eeuwse 'Brialmontomwalling' kwam vrij voor stedenbouwkundige ontwikkeling. De gefaseerde afbraak van de Spaanse vesting startte in 1864; omwalling en poorten werden geslecht in 1866, en de citadel of het Zuidkasteel verdween finaal tussen 1874 en 1881.

De afbraak van de Spaanse vesting ging gepaard met grote urbanisatiewerken zoals de aanleg van een ringboulevard op het tracé van de omwalling (de huidige Leien) en de aanleg van veel nieuwe wijken, waaronder de Stuivenbergwijk (deel van de grotere 'Seefhoek') waar in 1876 de Biekorfstraat werd aangelegd en bebouwd.

1.2.4. Bouw- en bewoningsgeschiedenis Biekorfstraat 2²⁷

Het Panamarenkohuis is een neoclassicistische hoekwoning van drie bouwlagen en drie bij twee traveeën gebouwd rond 1887 als burgerhuis op de stompe hoek van de Biekorf- en Trapstraat, in de arbeiderswijk Stuivenberg in Antwerpen-Noord. De woning sluit wat betreft verhoudingen en bouwstijl aan bij de laat-19de-eeuwse en vroeg-20ste-eeuwse rijhuizen in het straatbeeld, maar dankt haar beeldbepalend karakter aan de ingrepen van Panamarenko in samenwerking met bevriend kunstenaar-architect Luc Deleu (1944-).

De bouwaanvraag voor een woon- en winkelhuis werd in 1887 ingediend door B. Van Aerde, in opdracht van A. Ooms-Marselis, een Antwerpse koopman.²⁸ De woning deed dienst als winkelhuis en was aan de zijde van de Trapstraat voorzien van een winkelpui.

Panamarenko kocht het pand in 1970 voor 210.890 Belgische frank van textielhandelaar Theofiel Goyvaerts en bracht er zijn atelier in onder. Hij woonde en werkte er meer dan dertig jaar (tot 2002). Het M HKA-archief bewaart de originele aankoopakte gedateerd 28 mei 1970, waar de koper, Henri van Herwegen, als ongehuwde 'luchtballonvaarder' wordt geïdentificeerd.²⁹

Een in het M HKA-archief opgenomen en in de Biekorfstraat gepresenteerde polaroidfoto, toont het woon-winkelhuis met witte gevelafwerking en oorspronkelijke winkelpui en dito schijnwerk in helblauwe kleur. Het embleem van de schoenwinkel van Panamarenko's moeder, 'Goliath', in witte letters in een rode cirkel, is centraal aangebracht op de vitrine.

Het woon-winkelhuis blijft de eerste jaren grotendeels ongewijzigd, tot dat Panamarenko in de jaren 1980 verschillende aanpassings- en verbouwingswerken liet uitvoeren. Wat bij deze aanpassingswerken opvalt is dat ze steevast ten dienste stonden van zijn werk en kunst en slechts in zeer beperkte mate uitgevoerd werden ter verbetering van zijn wooncomfort ook al nam Panamarenko's naamsbekendheid met de jaren gestaag toe.

De verbouwingswerken in de Biekorfstraat werden merendeels begeleid en uitgevoerd door architect-kunstenaar Luc Deleu (1944-) van T.O.P. Office.

Beide kunstenaars leerden elkaar kennen naar aanleiding van de 'residentie' in 1984 op de Furkapass (Zwitserland) op uitnodiging van de Zwitserse galerist Marc Hostettler uit

---

²⁷ HOOFT E. 2014: *Panamarenkohuis* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/216773> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Met bijzondere dank aan architect Luc Deleu (T.O.P. Office) en Piet Van Hecke (M HKA), voor alle informatie en levendige verhalen over Panamarenko, zijn leven en de Biekorfstraat. Deze informatie is maximaal verwerkt in de beschrijving van de erfgoedelementen en kenmerken.

²⁸ Stadsarchief Antwerpen, Bouwdossier, 1887#215.

²⁹ Aankoopakte is gepubliceerd in WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen, 236.

Neuchatel.³⁰ Deze laatste leerde Panamarenko's werk kennen op *Documenta V* in Kassel. Door toedoen van architect Deleu nodigde hij Panamarenko in 1984 uit om op de Furkapass te komen werken (het zogenaamde FurkArt project), waar kort voordien ook Joseph Beuys en James Lee Byars te gast waren. Panamarenko ontwierp en bouwde voor Hostetter een tank met rupsbanden om het omliggende berggebied te kunnen verkennen. Tijdens de lange autorit naar Zwitserland en het verblijf in de Furkapass ontstond de levenslange samenwerking en vriendschap tussen Panamarenko en architect Deleu.

Panamarenko en Deleu's verbouwingen in de 'Biekorfstraat' zijn ontegensprekelijk beeldbepalend te noemen en hadden een grote impact op het voorkomen, de circulatie en inrichting ervan. Zij vormden het woonwinkelhuis om tot dé kunstenaarswoning en veruitwendigden de eigenzinnigheid, het technische talent en de poëtische ziel van Panamarenko.

Zo overbouwde hij de wigvormige koer met een zelf ontworpen glazen constructie, maar liet na deze bij de Stad Antwerpen aan te vragen. Deze door de kunstenaar consequent als 'broeikas' omschreven meerhoekige constructie van glas en metaal mat 5,34 m aan de buitenmuur, en verlaagde tot een hoogte van 2,88 m aan de koermuren. De originele schetsen van het ontwerp maken deel uit van de M HKA-collectie en werden tentoongesteld op de overzichtstentoonstelling van Luc Deleu & T.O.P. Office Future Plans 1970-2020 in 2021 in De Singel te Antwerpen.

Aanvankelijk verplichtte de Stad Antwerpen, na een klacht van een buur, tot de afbraak van de hoge glazen overkapping van de binnenkoer. Om de kunstige verbouwing te kunnen behouden diende architect Luc Deleu in 1986 voor de kunstenaar een regularisatiedossier voor deze zogenaamde 'broeikas' in. Hij moest dit doen op basis van twee schetsen die Panamarenko hem overhandigde. Luc Deleu slaagde in zijn opzet en mits er kunstmatige verlichting in de keuken werd voorzien stond het stadsbestuur de regularisatie uiteindelijk toe en werd op 1 oktober 1986 de bouwvergunning alsnog verleend³¹.

Een jaar later, in 1987, volgde een bouwaanvraag voor het plaatsen van een grote glazen loggia op de eerste verdieping, over de volledige breedte van de gevel³². Deze beeldbepalende aanpassing werd goedgekeurd en zorgde sindsdien ook voor de herkenbaarheid van de kunstenaarswoning in het straatbeeld. Het was een volgende stap in de omvorming van het woon-werkhuis tot het totaalkunstwerk dat de 'Biekorfstraat' vandaag is.

---

³⁰ VERVOORT S. 2021: *Tijdslandschap: Het gebouwde werk van Luc Deleu & T.O.P. office in De Witte Raaf*, 211, mei-juni [online], <https://www.dewitteraaf.be/artikel/tijdslandschap/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Vervoort beschrijft de samenwerking tussen architect Deleu en Marc Hostettler en de realisaties die hij voor hem maakte zoals de renovatie en uitbreiding van een bijgebouw Furkapass Dépendance (1986-1997). De opdracht bestond erin het gebouw dat hoorde bij het in 1982 gesloopte Hotel Furka te renoveren en als atelierruimte te herdenken. De initiatiefnemer, Marc Hostettler, was een Zwitserse galeriehouder die de eerste containertriumfboog van Deleu liet realiseren in 1983, en enkele jaren later het overeind gebleven bijgebouw van Hotel Furka aankocht, samen met nog een ander gebouw, het lagergelegen Hotel Furkablick. Hostettler wilde kunstenaars uitnodigen om tijdelijk of permanent werk te maken op de Furkapass, wat tot een rijke geschiedenis en dito collectie van in-situwerken onder de naam FurkArt leidde. Later, in 2000, verwierf Panamarenko het levenslange vruchtgebruik van de Dépendance, die hij tot kort voor zijn overlijden in 2019 als zomerstudio bleef gebruiken.

³¹ Stadsarchief Antwerpen, Bouwdossier, 18#68324.

WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen, 232-240.

³² Stadsarchief Antwerpen, Bouwdossier, 86#87312.

Het kantoor T.O.P. Office van architect Luc Deleu en zijn echtgenote Laurette Gillemot, tekende de plannen voor de loggia naar eigen ontwerp van Panamarenko. Hij had het samen met de aanpassing van de begane grond uitgedacht na een grapje van Deleu tijdens hun vorig gezamenlijk 'broeikas'-project. Het eigenlijke resultaat kwam tot stand tijdens de uitvoering en werd gaandeweg gewijzigd en bijgeschaafd.

De bestaande vensteropeningen op de eerste verdieping werden in functie van de loggia verlaagd en het schrijnwerk werd verwijderd waardoor de glazen uitbouw vanuit de leefruimte (op de eerste verdieping) bereikbaar zou worden en er zowel visueel als fysiek mee verbonden werd.

De stalen constructie van de loggia wordt gedragen door houten onderbalken. De loggia volgt de geknikte gevel en is bijna 10 m breed en 3,80 m hoog. Ze steekt ongeveer 90 cm uit de gevel. De massieve constructie is opgedeeld in twee rijen met stalen panelen, waarin telkens twaalf (onderste rij) of vijftien ruitjes (bovenrij) in lood zijn gezet. Panamarenko gebruikte deze loggia voor zijn hoge kamerplanten en als volièrre voor zijn papegaaien.

Tijdens de verbouwing van 1987 werd ook de begane grond aangepast. Er kwam een garagepoort op de plaats van de winkelpui. De toegangsdeur werd verplaatst naar de meest linkse travee. Een belangrijke ingreep, in het interieur, was het weghalen van een scheidingsmuur en het 19de-eeuwse trappenhuis op de begane grond, waardoor de garage annex atelier een stuk groter werd. Vanaf dan was de verdieping enkel te bereiken via de ijzeren trap in de overdekte koer. Volgens architect Deleu was de verbouwing in eerste instantie bedoeld zodat Panamarenko zijn blauwgroene of turquoise oldtimer Cadillac binnen zou kunnen stallen. Ook de kleur van de mozaïektegels werd daarop afgestemd. Achteraf bleek de Cadillac echter te groot en paste hij aldus architect Deleu niet in de garage annex atelier.

Latere ingrepen aan de woning in de Biekorfstraat betroffen voornamelijk kleinere aanpassingen aan het interieur die aangehaald zullen worden onder punt 1.3.2. Grote verbouwingswerken voerde Panamarenko aan zijn woon- en werkhuis niet meer uit.³³

In 2002 verliet de kunstenaar Antwerpen en liet hij zijn woning in de Biekorfstraat onaangeroerd achter.

Dit 'onaangeroerd' was zeer letterlijk te nemen. Meubilair, huisraad, planten, documenten, briefwisseling enerzijds maar ook alle materialen, gereedschappen en onderdelen anderzijds die ooit tot een kunstwerk hadden geleid, of hadden kunnen leiden bleven in het gebouw achter. Het woon- en werkhuis van Panamarenko bevond zich op dat moment in een slechte staat: het dak, schrijn- en glaswerk was onderkomen, het had te lijden onder vochtschade, en elektriciteit-, water- en warmtevoorzieningen waren aan vernieuwing toe. Wellicht had de jarenlange zorg voor en later het wegvallen van zijn moeder een negatieve invloed gehad op het onderhoud van het gebouw.

Een paar jaar nadat Panamarenko Antwerpen had verlaten, schonk hij de woning en inboedel aan de Vlaamse Gemeenschap. Het Museum van Hedendaagse Kunst Antwerpen (M HKA) beheert sindsdien het pand.

---

³³ Het jeugdprogramma TV TAM TAM aflevering Kunst met Panamarenko (1991) laat Panamarenko aan het woord en bezoekt hem in zijn woning. <https://www.youtube.com/watch?v=Ao63SfQLqBI> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

1.2.5. Schenking 'Biekorfstraat' aan het M HKA en later beheer ³⁴

Ook al woonde Panamarenko vanaf 2002 niet meer in de 'Biekorfstraat', toch was hij bezorgd over het voortbestaan van zijn woning.

De feestelijke aankomst van zijn 'Prova Car' (1967) in het M HKA in Antwerpen in 2005 was dan ook het uitgelezen moment om in gesprek te gaan met toenmalig minister van Cultuur Bert Anciaux over zijn voornemen om zijn woning met inboedel aan de Vlaamse Gemeenschap te schenken.³⁵

Minister Anciaux kon zich hierin vinden en gaf het M KHA als bevoorrechte partner de opdracht dit voorstel te onderzoeken. Voor het museum was dit een zeer waardevolle kans. Het zou hen de mogelijkheid geven om naast de zuivere kunstobjecten, ook vat te krijgen op de meestal niet-beschikbare concrete leefwereld van een kunstenaar en de ruimte (atelier, huis, straat, ...) waar zijn kunst ontstaat. De woning in de Biekorfstraat was dan ook een kunstenaarshuis dat voor het M KHA "*enerzijds gold als historisch referentiepunt, anderzijds als artistieke ankerplaats van waaruit nieuw onderzoek of zelfs evenementen konden vertrekken*".³⁶

De verwerving zou daarbij ook naadloos aansluiten bij de historische link tussen het M HKA en Panamarenko. Het M HKA ontstond uit de collectie van het voormalige ICC (Internationaal Cultureel Centrum, gehuisvest in het vroegere Koninklijk Paleis op de Meir), de eerste publieke instelling voor hedendaagse kunst in Vlaanderen. Het ICC (1970-1998) ontsproot op haar beurt, zoals ook de Wide White Space Gallery (1966-1976), uit de VAGA-acties (Vrije Actie Groep Antwerpen) uit het begin van de jaren 1960, die via straatperformances avant-gardistische kunstvormen op een andere manier wilden tonen en waarvan Panamarenko één van de gangmakers was. Het zou voor het museum dan ook een bekroning zijn om de fysieke woon- en werkwereld van Panamarenko, die als instigator van de VAGA-acties onrechtstreeks mee de bakermat vormt van het museum, aan de M HKA-collectie te kunnen toevoegen. Temeer daar het gebouw niet enkel het oeuvre van Panamarenko vertegenwoordigde, maar voor het M HKA ook het scharnierpunt was waar nieuwe stijlen en stromingen uit vertrokken.

Op 14 december 2006 werd de schenking beklonken.³⁷

---

³⁴ WEBARCHIVE 2007: *Schenking van het huis van Panamarenko aan het MuKHA*, 8 januari 2007 [online], https://web.archive.org/web/20080406082621/http://www.ministeranciaux.be/1180_nl.html (geraadpleegd op 7 maart 2024).

WILLEMSE H. 2007: *Atelier Panamarenko: vondsten uit de Biekorfstraat*, Antwerpen.

WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen.

M HKA 2024: *Panamarenko onderzoeksproject* [online], <https://www.muha.be/nl/research/research-topics/panamarenko> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

H.W., s.d.: *Panamarenko* [online], <http://ensembles.mhka.be/actors/panamarenko> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

³⁵ De 'Prova Car' was jarenlang in bruikleen gegeven aan het Gentse SMAK. Omstreeks 2005 zou het kunstwerk bij het veilinghuis Christie's in Londen verkocht worden. Omdat dit belangrijk kunstwerk Vlaanderen en België dreigde te verlaten, kocht de Vlaamse overheid het voor ongeveer 350.000 euro en bracht het in het M HKA onder. De 'Prova Car' is sinds 2024 definitief opgenomen in de Vlaamse Topstukkenlijst. Voor meer informatie zie ook: <https://topstukken.vlaanderen.be/topstukken/topstuk?id=1187>

³⁶ WEBARCHIVE 2007: *Schenking van het huis van Panamarenko aan het MuKHA*, 8 januari 2007 [online], https://web.archive.org/web/20080406082621/http://www.ministeranciaux.be/1180_nl.html (geraadpleegd op 7 maart 2024).

³⁷ WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen, 233-241.

Panamarenko stelde bij de overdracht voorop dat zijn woon-werkhuis geen 'doods' museum mocht worden.

Om een gepaste visie en toekomst voor de 'Biekorfstraat' uit te werken werd daarom een samenwerking op poten gezet tussen Panamarenko zelf, het in 2006 opgerichte Panamarenko Collectief³⁸ en het M HKA. Het M HKA zou daarbij instaan voor de restauratie van het gebouw, de inventarisatie en ontsluiting van de collectie. De vzw Panamarenko Collectief, die de artistieke belangen van de kunstenaar behartigde, zou op vrijwillige basis de inhoudelijke werking in en rondom het toekomstige Panamarenkohuis op zich nemen, geruggensteund door het M HKA. Samen wenste men de 'Biekorfstraat', als leef- en denkwereld van de kunstenaar, na renovatie, als 'levendig open huis' publiek toegankelijk te maken. Bij de start van het samenwerkingsverband omstreeks 2007 was het de bedoeling om daar nog verder in te gaan. Het Panamarenko Collectief zou na de restauratie haar intrek nemen in het pand om er in samenspraak met het M HKA Panamarenko- en/of andere kunstgebonden evenementen te organiseren.

Na de schenking werd een plan van aanpak opgesteld. Onder leiding van architect Luc Deleu zou men starten met sanerings- instandhoudingswerken aan de buitenkant van het gebouw, daarna zou de binnenkant worden aangevat.

Men wenste het Panamarenkohuis zo goed mogelijk in oorspronkelijke staat te behouden, inclusief de volledige inboedel. Dit betrof zowel de vaste interieurelementen (zoals onder meer de bakelieten lichtschakelaars, de mozaïekvloer, het door de kunstenaar gemaakte behangpapier, het hang- en sluitwerk van de binnendeuren.....) alsook alle aanwezige losse objecten die in de woning aanwezig waren.

De ontmanteling van het interieur vond plaats tussen begin 2007 en eind 2009. Het gebouw was volgestapeld met materiaal allerhande en doorheen de jaren erg vervuild. Ook de vele vrijlopende huisdieren hadden de woning erg vervuild.

Onder leiding van Hans Willemse werd alles manueel getrieerd en waardevolle voorwerpen van niet-waardevolle gescheiden.³⁹ De inboedel (11 containers) werd daarvoor overgebracht naar een afzonderlijk depot waar elk stuk gefotografeerd, gereinigd, geïnventariseerd en gedigitaliseerd werd. De duizenden objecten omvatten kunstvoorwerpen, tekeningen, briefwisseling, dozen vol camera's, jaargangen van de Amerikaanse vakbladen Scientific American en Mechanix Illustrated, wetenschappelijke handleidingen, speelgoed, wapens, meubilair, een van de allereerste scooters op batterijen, modelbouwdozen (gebruikt voor onderdelen), werkschoenen, lampen, propellers, radiatoren, schroeven, bouten, gereedschap, fossielen, mineralen, militaire gadgets en kledij, mechaniekjes, onafgewerkte stukken, eerste jeugdige ontwerpen, prototypes, ... Duizenden bijgehouden of verzamelde objecten, waarvan onderdelen mogelijk gebruikt hadden kunnen worden voor een uitvinding of experiment.

---

³⁸ De vzw Panamarenko Collectief bestond onder meer uit archivaris Paul Morrens, architect Luc Deleu, mevrouw Eveline Hoorens, Charles Hirsch en auteur Hans Willemse en ging in juni 2021 op in de Panamarenko Foundation. Een private stichting met als doel: de instandhouding en bescherming – naar de geest van de kunstenaar – van de artistieke integriteit van het werk en van zijn nalatenschap cf. <https://www.panamarenko.be/nl/foundation>

³⁹ Hans Willemse vertelt over dit intensieve meerjarenproject in een video van ARTtube raadpleegbaar via: HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier* in *Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Zie ook: DEMEULEMEESTER S. 2020: *Curator laatste Panamarenko-tentoonstelling: 'Zijn kunst en zijn leven waren één'* in *Knack* [online], <https://www.knack.be/nieuws/curator-laatste-panamarenko-tentoonstelling-zijn-kunst-en-zijn-leven-waren-een/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Zie ook: WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen.

Een eerste selectie gereinigde stukken werd onder meer tentoongesteld op "Atelier Panamarenko" die liep van 28 juni tot en met november 2007 in het M HKA met bijhorende publicatie "Atelier Panamarenko: vondsten uit de Biekorfstraat" wat voor het grote publiek leidde tot een eerste glimp van de bijzondere kunstenaarswoning. De volledige inventaris, met de poëtische foto's van Wim Van Eesbeek leidde in 2010 tot de publicatie "Panamarenko Workstation Biekorfstraat".

Na het leeghalen van het pand, konden de instandhoudingswerken van start gaan. Eind 2008 stonden de voor- en achtergevel in de steigers en werden de dakgoten vernieuwd en een aantal ramen in de achtergevel vervangen. Aan de voorgevel werd het pleisterwerk waar nodig gerepareerd en in een militaire kakigroene kleur herschilderd. Deze vierde kleurafwerking kwam er na de vroegste wit-grijze afwerkingslaag en de vervolgens door Panamarenko gekozen lichtblauwe en dan donkergroene kleur.

Het schrijnwerk, het ijzerwerk, de koepel van de 'broeikas' werden gerestaureerd. Het in lood vastgezette glas van de loggia werd vervangen door een sterker materiaal: polycarbonaat. Volgens architect Deleu waren de glaspartijen initieel voorzien van een veel fragieler glas-in-lood omrand door een zelf aangebrachte goudkleur of bladgoud, vanwege het bewegende golvende effect en de speelse lichtinval. Dit materiaal was echter niet voldoende bestand tegen de wisselende weersomstandigheden.

Dezelfde omzichtigheid werd ook voor de interieurrestauratie aan de dag gelegd (2010). Deze ging gepaard met een duidelijke visie over hoe en in welke mate men het monument wenste te ontsluiten. Zo opteerde men niet voor een intensieve toegankelijkheid omdat dit te grote maatregelen naar brandveiligheid, brandpreventie, sanitaire en elektrische voorzieningen zou vereisen ten nadele van het fragiele gebouw. Men koos voor een zachte interieurrestauratie met het vervangen van de belangrijkste gebreken (rot houtwerk, plankenvloeren, of trappdelen, het vernieuwen van nutsvoorzieningen en elektriciteit, noodzakelijke verstevigingen, ...).

De herinrichting gebeurde naar plan van Hans Willemse en met goedkeuring van Panamarenko. De combinatie authenticiteit en museale toegankelijkheid stonden voorop. De door het M HKA geïnventariseerde stukken en objecten werden stapsgewijs op ongeveer dezelfde plaats teruggezet in relatie tot de vaste aankleding, zoals Panamarenko ze nagelaten had of zoals ze gekend waren via fotomateriaal. Men streefde naar zo authentiek mogelijke inrichting in combinatie met een totaalbeleving: zo werden zelfs losse muntstukken (die Panamarenko overal in huis achterliet omdat hij geen los geld in zijn zakken verdroeg) en sigarettenpeuken terug op diverse plaatsen aangebracht. Hierdoor lijkt het alsof de kunstenaar maar even weg is. Willemse omschrijft de encenering als een "authentieke vervalsing".

De overtuiging van Panamarenko dat zijn woning geen museum, maar een monument voor de buurt, de Seefhoek, moest worden, lag ook aan de basis van het bekronende kunstwerk.

In 2009 diende het Panamarenko Collectief vzw, dat toekeek op het beheer van het werk van de kunstenaar, bij de stad een aanvraag in voor de plaatsing van een kunstwerk. Het ontwerp was opnieuw van architect Luc Deleu en T.O.P. Office, vertrekkende van het idee dat er een type Robinson R22 Beta II zou moeten kunnen landen.⁴⁰

De aangevraagde werken omvatten het verbouwen van de dakverdieping en het plaatsen van een kunstwerk van Panamarenko. Hiervoor zou een achthoekig platvorm op het dak worden gebouwd, waarop later nog een vogel van 1,50 m hoog zou worden geplaatst. Het platform zou enkel voor onderhoud toegankelijk zijn. Om de privacy van de burens te garanderen diende het platform beperkt te worden tot op 1,90 m van de perceelsgrenzen (60 cm minder dan het oorspronkelijke voorstel). Bij collegebesluit van 4 december 2009 werd de vergunning afgeleverd voor de plaatsing van een kunstwerk, waarvoor het bestaande dak werd vernieuwd en een deel van het dak vooraan links werd afgebroken en

---

⁴⁰ WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen, 238.

omgevormd tot dakterras.⁴¹ Het platform werd gerealiseerd maar de kunstige vogel werd niet meer toegevoegd.

Op 7 juli 2011 werd het helikopterplatform, ontworpen door architect Luc Deleu en naar verluidt geïnspireerd op bestaande typologieën van helikopterplatformen op schepen, geïnstalleerd door ArteZ BV.⁴² Deleu begeleidde de installatie. De mogelijkheid om later daarbovenop nog een ander kunstwerk te kunnen plaatsen werd voorzien.

De achthoekige constructie uit gegalvaniseerd staal weegt drie ton. Vanwege dit grote gewicht en om de windkrachtmeting te kunnen controleren en de spanning op het metselwerk beperkt te houden, diende het platform stevig verankerd te worden aan een nieuw stalen gebinte. Op de website van Zinkinfobenelux worden de toegepaste technieken als volgt omschreven: *"Ter hoogte van het nieuwe terras werd een stalen ringbalk op de middenmuur geplaatst. Een stalen moerligger werd tussen de houten roostering opgenomen. Het platform bestaat uit een T-vormige portiek van buisprofielen. Het steunt als een driepikkel enerzijds op de middenmuur, terwijl anderzijds het verlengde been dichtbij de linker gemene muur steunt. Een secundaire structuur uit buisprofielen is geënt op de T-vormige basis. Een staalplaat van 8 mm dikte met opgelaste vinnen maakt de overspanning en is meteen de plaat waarop de helikopter kan landen."*⁴³ Het platform werd in twee helften aangevoerd, op het plein voor de woning samengesteld en in één geheel met een grote kraan bovenop de woning gehesen.

De plaatsing van het helikopterplatform in 2011 was het sluitstuk van de renovatiewerken in functie van de openstelling onder leiding van Deleu en onder toezicht van de kunstenaar zelf. Hiermee was zijn woon-werkhuis als totaalkunstwerk af.

Op 17 januari 2013 werd het Panamarenkohuis officieel geopend, na restauratie en herplaatsing van alle artefacten.⁴⁴

De mogelijkheid tot bezoek onder begeleiding werd door het M HKA aangeboden. Vanwege de fragiliteit van het huis en inboedel kon dit enkel in kleine groepen tot maximaal 8 personen.

Het werk stopte voor het M HKA niet bij de restauratie en inventarisatie van het Panamarenkohuis. Vanaf de schenking had het M HKA een ambitieuzer plan. Vertrekkende van de jarenlange grondige registratie en inventarisatie van alle roerende en onroerende elementen in het Panamarenkohuis (gevat onder het project *"Workstation Biekorfstraat"*), wenste men via het onderzoeksproject een documentatiecentrum rond het oeuvre van Panamarenko uit te bouwen, toegankelijk voor een breed publiek.⁴⁵ Het M HKA trachtte het oeuvre in kaart te brengen, thematisch en chronologisch te ontsluiten. Alle beschikbare informatie over het werk en leven van Panamarenko werd ook toegankelijk gemaakt via een digitaal platform *"ensembles.org"*. Het onderzoeksproject resulteerde in 2014 ook in de overzichtstentoonstelling *"Panamarenko Universum"*.

---

⁴¹ Stadsarchief Antwerpen, Bouwdossier 3264#749; 3264#2562.

⁴² ARTEZ 2011: *Panamarenko collectief helikopter platform* [online], <https://www.artez.be/project/panamarenko-collectief-helikopter-platform/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

HANGAR FLYING 2011: *Helikopterplatform op voormalig atelier Panamarenko* [online], <https://www.hangarflying.eu/erfgoed/sites/helikopterplatform-op-voormalig-atelier-panamarenko/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

⁴³ ZINKINFO BENELUX 2024: *Panamarenkoplatform* [online], <https://www.zinkinfobenelux.com/projecten/panamarenkoplatform> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

⁴⁴ L.P. 2013: *Gereneveerd Panamarenkohuis officieel geopend* in *Knack Focus*, 17 januari 2013.

⁴⁵ M HKA 2024: *Panamarenko onderzoeksproject* [online], <https://www.muhka.be/nl/research/research-topics/panamarenko> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Het documentatieplatform breidde nog uit. Met de verwerving van het volledige Panamarenko-archief van Paul Morrens in 2013 en vervolgens het archief van galerie Ronny Van de Velde in 2015, heeft het museum de meest omvangrijke en gevarieerde verzameling archivalia omtrent Panamarenko.

In 2019 liep het Panamarenkohuis ernstige stormschade op, waardoor het huis gesloten diende te worden. Men hoopte om begin 2020 na de herstellingswerken de kunstenaarswoning terug voor publiek open te stellen, maar deels ten gevolge van de corona-pandemie kon dit pas vanaf juli 2021.

1.3. Beschrijving met inbegrip van de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken

1.3.1. Exterieur

Het Panamarenkohuis is een burgerhuis met geknikte voorgevel dat ingeplant is op een spits toelopend, wigvormig perceel op de straathoek Biekorfstraat/ Trapstraat aan het beboomde Hortensia Sillispleintje.

De hoekwoning telt drie bouwlagen en drie plus twee traveeën (respectievelijk Biekorfstraat en Trapstraat), onder een opengewerkt zadeldak.

De woning van 1887 behield tot nu zijn traditionele neoclassicistische afwerking, met een houten kroonlijst op klossen en consoles, een hardstenen plint met behouden voetschraper, kordonlijsten en regelmatig geplaatste, rechthoekige muuropeningen in geprofileerde omlijstingen.

Volledig in overeenstemming met de bouwstijl is de bepleisterde straatgevel op de begane grond afgewerkt met imitatievoegen, afgelijnd met een brede puilijst op klossen, ten opzichte van de glad gepleisterde bovenverdiepingen. De muuropeningen op de gelijkvloerse verdieping zijn daarbij verdiept geplaatst ten opzichte van de omlijstte op de bovenverdieping.

Toch onderscheidt de kunstenaarswoning en voormalig woon-winkelhuis zich van de overige bebouwing. De begane grond werd omstreeks 1987 aangepast, waarbij de oorspronkelijke winkelpui met winkel deur in de Trapstraat verwijderd en vervangen werd door een houten (garage)poort. De vroegere privétoegang in de Biekorfstraat werd daarbij verplaatst naar de meest linkse travee (ter vervanging van een venster). De huidige sobere houten voordeur met beglaasd deur- en bovenlicht aan een bordes van één trede, is voorzien van een ijzeren gaas. Naar verluidt had Panamarenko dit ijzeren gaas ter bescherming tegen jong voetbalgeweld laten plaatsen. Ook het aanpalende venster is extra beveiligd met een ijzeren kader.

Het schrijnwerk en de bepleisterde voorgevel werden na de laatste restauratie met akkoord van Panamarenko voorzien van een 'militaire' kakigroene afwerkingskleur (RAL 7008).

De eerste verdieping wordt gemarkeerd door de loggia, geplaatst in 1987 naar ontwerp van Panamarenko, en uitgewerkt en uitgevoerd door T.O.P. Office van huisarchitect Luc Deleu en Laurette Gillemot, die bijna 10 meter breed is en de geknikte gevel volgt. Het is de blikvanger van het huis.

De stalen constructie van de loggia wordt gedragen door houten onderbalken aangebracht net boven de aflijnende puilijst. De erker is 3,80 m hoog en steekt ongeveer 90 cm naar voor uit de gevel. De constructie is opgedeeld in twee rijen met stalen panelen, waarin telkens twaalf (onderste rij, en eentje van zestien) of vijftien ruitjes (bovenrij) in lood zijn gezet. De ruiten zijn nu in dubbele beglazing (polycarbonaat) uitgevoerd.

De afgeschuinde zijpanelen en een aantal van de afhellende bovenpanelen kunnen opengedraaid worden. Panamarenko gebruikte deze loggia voor zijn hoge kamerplanten en als voliëre voor zijn papegaaien.

Vooraf 's avonds valt het 'Panamarenko'-opschrift in sierlijke neonletters op dat aangebracht is tegen de voorgevel en doorheen het glaswerk van de loggia schijnt. De

neoninstallatie is geïnspireerd op de handtekening van de kunstenaar en werd als laatste element geplaatst na de restauratie onder leiding van architect Deleu op initiatief van Panamarenko zelf, waarmee hij volgens het Panamarenko Collectief zijn oeuvre, carrière en vooral de Biekorfstraat als totaalkunstwerk signeerde.⁴⁶

In functie van de loggia werden het schrijnwerk van de vroegere vensters verwijderd en de muuropeningen verlaagd tot vloerniveau, waardoor men vanuit de leefruimte de loggia kon betreden. Deze aanpassingen versterkten de relatie loggia en eerste verdieping en het bij Panamarenko steeds weerkerende ambigue spel van binnen en buiten. De kroonlijst met verfijnde uitgelengde modillons van de vroegere winkelpui werd als dragend element geïntegreerd.

De tweede verdieping telt vijf rechthoekige vensters, waarvan één blind venster in de middelste travee, met vernieuwd schrijnwerk en gevat in een gestucte omlijsting boven een sierlekdrempel. Een hoofdgestel met vlakke spiegels tussen uitgelengde hoekmodillons onder de ver overstekende houten kroonlijst op klossen lijnt de verdieping af.

Het vroegere pannen geknikt zadeldak werd in 2011 verbouwd in functie van het helikopterplatform, een idee van Panamarenko en geïnspireerd op de platformen van schepen. Het zadeldak werd deels opengewerkt en aan straatzijde voorzien van een rechthoekig terras. De dakstructuur en bedekking werd vervangen door moderne materialen om de achthoekige constructie uit gegalvaniseerd staal van drie ton te kunnen dragen. Op luchtfoto's is te zien dat bovenop het platform de letter H is aangebracht, de universele aanduiding voor een Helipad met indicatie van de landingsplaats.

1.3.2. Interieur

Opmerking: In dit gedeelte worden de belangrijkste roerende elementen/objecten en curiosa mee beschreven om de kleur van het huis als kunstenaarswoning te kunnen duiden. Al deze objecten maken deel uit van de collectie van het M HKA. Bij de markantste objecten wordt het inventarisnummer vermeld.⁴⁷ Slechts een zeer beperkt aantal stukken worden als cultuurgoed mee in de bescherming opgenomen. Zie daarvoor Bijlage 3.

1.3.2.1. Gelijkvloerse verdieping

De begane grond bestaat thans uit een viertal ruimtes: het kunstenaarsatelier vooraan, een smalle doorgang die leidt naar de overdekte koer en met rechts (ten zuidwesten) daarvan een later ingebrachte badkamer en toilet.

- Atelier

Het geknikte en meerhoekige atelier van de kunstenaar, voorheen ook garage, ligt aan de straatkant en is toegankelijk via de door Panamarenko in 1987 in de linkertravee geplaatste voordeur die aan straatzijde van een ijeren gaas voorzien is.

Bij het betreden van het atelier wordt de bezoeker direct meegezogen in zowel de werkruimte als de denkwereld en het universum van de kunstenaar. Het lijkt alsof de tijd er is blijven stilstaan.

---

⁴⁶ Mondelinge informatie van architect Luc Deleu.

HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier* in *Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

⁴⁷ Een overzicht van de geïdentificeerde en geïnventariseerde vondsten zorgvuldig gefotografeerd door Wim Van Eesbeek kan geraadpleegd worden in WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen.

Ogenschijnlijk achteloos staan zowel rekken, onvoltooide kunstwerken, prototypes, tekeningen, gebruiksvoorwerpen en ontelbare onderdelen in de ruimte opgesteld. Zelfs sigarettenpeuken liggen op de vloer die de illusie wekken dat de kunstenaar nog maar net de ruimte verlaten heeft en elk moment weer kan keren.

De vroegere garage annex atelier bestaat uit drie door Panamarenko samengevoegde ruimtes: de oorspronkelijke toegang tot het privégedeelte (links of ten noordoosten), die gescheiden was van de vroegere winkel (midden) en een stuk van het trappenhuis (zuidwesten).

Het trappenhuis tegen de achtergevel werd op de begane grond in 1987 weggehaald waardoor de bovenverdieping sindsdien enkel toegankelijk was via de ijzeren trap op de koer en waarvoor een stuk van de achtergevelmuur op de eerste verdieping moest opengewerkt worden. De toegang tot de kelder is er nog, maar is sinds de laatste restauratie afgedekt.⁴⁸

Ook de dragende muur tussen privé- en winkelgedeelte ter hoogte van de gevelknik werd door de kunstenaar weggehaald. Aan het plafond werden takels en kettingen bevestigd om nieuwe kunstwerken, zoals de duikboot Pahama Nova Zemblaya tijdens het creatie- en productieproces op te hangen, waarvan sporen nog te zien zijn. De extra balksteunen werden bij de restauratie geplaatst om de zoldering te verstevigen.

Het gestucte lijstwerk aan het plafond geeft een duidelijke indicatie van de eind-19de-eeuwse ruimteverdeling. De geprofileerde vormgeving van het sierlijstwerk en het stucwerk met plant- en bloemmotief voor het verlichtingselement zijn typisch voor de burgerwoningbouw van het einde van de 19de en begin 20ste eeuw. De kleurafwerking van het plafond varieert tussen wit, beige, geel en lichtbruin. De barsten en breuken bleven onaangeroerd, op een paar noodzakelijke aanvullingen na.

De wanden werden bij de restauratie waar nodig hersteld of gefixeerd, maar niet gereconstrueerd. Een aantal verschroeiide vlekken, de verscheurde en deels afgescheurde behanglagen werden daarbij doelbewust bewaard zoals ze bij de overdracht aan het M HKA aangetroffen werden. Het voorkomen en de kleurstelling van het behang, waarvan de bruine kleur volgens architect Deleu het resultaat was van een behandeling met koffiemengsels, werden ook door Panamarenko gecreëerd.

Van de smalle schouw tegen de oostwand bleef het bovenste deel van de schouwboezem bewaard. De merkwaardige opening in het plafond nabij de voorgevel ten westen van de voordeur, is een door Panamarenko geïnstalleerd 'verluchtingssysteem', volgens Deleu op vraag van Panamarenko's moeder ontworpen. Deze 'airco', bovenaan bedekt met een houten rooster in de blokparket, is afgeschermd door een zelfgemaakte houten kas en nog volgens Deleu ondersteboven aangesloten. Naar verluidt fungeerde hij ook als intercom.

De hele vloer is bedekt met grote blauwgroene mozaïektegels met roze rand, die ook doorlopen tot aan de koer. Deze werden door de kunstenaar uitgekozen en bij de herinrichting in de jaren 1980 geplaatst omdat hij deze wenste af te stemmen op de kleur van de grote Cadillac die hij aangekocht had. Uiteindelijk bleek de Cadillac te groot voor het atelier en heeft hij er nooit in kunnen staan. Bij de restauratie werd de tegelvloer oppervlakkig gereinigd, in die mate dat de craquelures en vlekken nog steeds zichtbaar bleven. Dit 'onsteriele' karakter typeert het werkatelier.

Nabij de doorgang is een halfgebogen roestvrijstalen leuning, die het ateliergedeelte en de doorgang een beetje van elkaar scheidt, vastgemaakt in de grond (PAN 588). Dit

---

⁴⁸ De onderliggende kelder was volgestouwd met materiaal. Deze werd bij de restauratie leeggehaald. Na inventarisatie werden een aantal stukken in het huis opgesteld. De kelder is afgeschermd en niet toegankelijk voor publiek en werd in het kader van het beschermingsdossier niet bezocht.

bijzondere vast erfgoedelement is afkomstig van een paviljoen Documenta IX in Kassel waar Panamarenko dat jaar ook exposeerde en waarachter de zwevende auto 'K2' opgesteld stond. Mogelijk betrof het de Aue Paviljoens die Paul Robbrecht ontwierp voor Documenta IX (1992) in opdracht van artistiek leider Jan Hoet.

De vroegere winkelpui verving Panamarenko omstreeks 1987 door een handgemaakte houten kantelpoort. De constructie was echter vrij zwaar en kon moeilijk bediend worden. Bij de restauratie werd de poort daarom naar bestaand model vervangen door een lichtere standaardrolpoort met pompsysteem en herneming van de bestaande kleur.

Dat de ruimte vrij gevuld is met in situ gevonden materiaal is een understatement. Een werktafel met ijzeren wandplaat is bedekt én tal van wandrekken, manden, tafeltjes, werkbakken en gereedschapswagens zijn gevuld met half afgewerkte onderdelen, voltmeters, motorolie, lasbrillen, fietswielen batterijopladers, spuitbussen, krukassen, propellers, veiligheidshelmen, hitemaskers, tandwielen, hefschroeven, bouten en vijzen geordend per maat, generatoren, benzineblikken, koperdraad, een bankschroef, gasflessen, zagen, voddens, schoppen, winkelhaken, posters van tentoonstellingen, plannen, lampen, een generator Europower gesigineerd door Panamarenko, een lasmasker, een onderdeel van een cross-moto, soldeerlampen, een kettingzaag, verbrandingsmotoren, mondgasmaskers, motorrijdersbrillen, inox vloeistofemmers, ...

Nabij de poort en naast een gehandtekend stukje muur, hangt een vliegeniersuniform en kunstenaarsuitrusting van Panamarenko (PAN 1103) en staat er nog een elektrische scooter (PAN 1173).

De centraal opgestelde grote technische camera Polaroid 24/30 op verstelbaar statief (PAN 261), was het toestel waar Panamarenko zijn kunstwerken naar verluidt mee fotografeerde.

Verstopt achter de muur zijn nog resten van de rieten gondel van 'The Aeromodeller' (PAN1184), die verder nog ter sprake komt. Schuin daarvoor blinkt een aerodynamische racefiets naar verluidt van het type waarmee Francesco Moser in 1984 het werelduurrecord van Eddy Merckx verbrak.

Een opvallend rood en vooral speels object is opgesteld tegen de noordoostelijke zijgevel. Het is de 'Wipper' (PAN 326 ev), een jeugdwerk (1955-1960) en volgens Hans Willems *"wellicht Panamarenko's eerste object waarin de connectie tussen kunst en wetenschap vervat zit"*. *"In de academie heeft hij een stroomschema getekend dat zo mooi was dat iedereen hem aanraadde om het te realiseren. Dat werd de flipperkast Wipper. De gaatjes zijn gemaakt van dopjes van zout- en pepervaatjes. Volgens Panamarenko heeft de flipperkast gefunctioneerd in een café in Mechelen, maar heeft hij er nooit een frank van gezien."*⁴⁹

In de nabijheid hangt een koper plaatje met kogelgaten (PAN 061, 1138), een tweede hangt in de woonkamer. Deze plaatjes horen bij de eerste 'toevalswerken' die Panamarenko na zijn studies in 1963 tentoonstelde en die in de 'Biekorfstraat' gevonden werden.

- Doorgang

De smalle doorgang langsheen de oostelijke muur en leidend naar de overdekte koer is van het atelier gescheiden door een dubbele deur in een lichtblauwe tint met fraai glas-in-lood met geometrisch art-decogetint motief. De doorgang heeft geen specifieke aankleding: de bakstenen muren zijn witgekalkt en het plafond is vlak afgewerkt. De vloer is samengesteld uit dezelfde groenblauwe mozaïektegels die doorlopen vanuit het atelier en ook gebruikssporen vertonen.

---

⁴⁹ HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier in Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Vooraan rechts geeft een witte deur uit op modern sanitair met blauwgroene tegels. Ook de daarachter liggende badkamer die toegankelijk is via de wintertuin werd ingericht in de laatste jaren dat de kunstenaar in de Biekorfstraat woonde en heeft weinig erfgoedwaarde.

De doorgang zelf is aan weerskanten gevuld met ijzeren rekken die net zoals in het atelier volgestouwd zijn met allerhande materiaal, alsook een aantal stap- en bergschoenen, propellers, een wereldbol en een kleine lichtbruine mal in polyurethaanschuim van de Noordzee Padallo (PAN 014bis) uit 1995.

De blikvanger in de smalle gang is de metershoge donkerbruine rubberen laars, door Panamarenko omstreeks 1968 opgewaardeerd en bestempeld als 'Goliatje' (PAN 1260), die net achter de deur opgesteld staat. Deze laars werd bij de restauratie van het pand in de volgestouwde kelder gevonden. Hans Willemse vertelde hierover: "*Zijn moeder had een schoenwinkel in de Offerandestraat 50. Tot 1970 woonde de familie boven de winkel. Als blikvanger werd elke dag een supergrote laars voor de deur gezet. Panamarenko heeft de poëtische naam 'Goliatje' bedacht, die ook de naam van de winkel werd. De Goliat presenteerde Panamarenko nooit als kunstwerk, maar hij bedacht in die tijd wel 'bottekes met sneeuw' en magnetische schoenen waarmee je aan het plafond kon gaan hangen.*"⁵⁰

- Koer omgevormd tot 'broeikas'

Helemaal achteraan in de punt van het driehoekig perceel situeert zich de vroegere koer. Ze is volledig overdekt door de door Panamarenko ontworpen puntvormige constructie van (plexi?)glas en metaal die tegen de achtergevel net boven de bel-etage start en versmalt en verlaagt naar de koermuren toe. Het overspant een hoogteverschil van 5,34 m (achtergevel woning) tot een hoogte van 2,88 m (koermuur).

Door deze 'broeikas' upgrade Panamarenko de bestemming van de vroegere sobere open koer tot gesloten wintertuin.

De oude koermuren zijn witgeschilderd wat een beetje het onafgewerkte baksteenmetselwerk en de sporen van oud bezetsel verbergt.

In het achterste deel verbindt een open tweeledige ijzeren steektrap de begane grond met de bovenverdieping. Na het uitbreken van de traphal op de begane grond de enige toegang tot het leefgedeelte.

Geïnspireerd op het vroegere gebruik is de 'broeikas' terug gevuld met planten in kleine en grote aarden potten en amforen die opgesteld staan op de overloop van de trap, onder de trap, op de doorlopende groenblauwe mozaïektegelvloer enzoverder.

Onderaan de trap is een blauw vliegeniersuniform met zilveren sterretjes met bijhorende broek en stropdas als kunstenaarsuitrusting (P 837) opgehangen. Daarbij staan een soort drukpers, gasfles en terreinfiets kriskras door elkaar.

1.3.2.2. *Eerste verdieping*

- Overloop

De eerste verdieping is te bereiken via de door Panamarenko geplaatste ijzeren trap en door hem toegevoegde overloop met plankenvloer in de wintertuin/koer. Om de bel-etage te kunnen betreden doorbrak de kunstenaar de achtergevel en verlaagde hij een vroeger

---

⁵⁰ HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier* in *Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Voor informatie over de 'Magnetische Schoenen' uit 1966-1967 zie o.a. COUCKE J., WILLEMSE H., MORRENS P. 2020: *Around the world in 80 years Panamarenko Tribute*, Oostakker.

achtergevelvenster tot een open deuropening. Het onderscheid tussen binnen en buiten werd zo zeer diffuus.

Op de overloop die nog deel uitmaakt van de 'broeikas', staan zoals de kunstenaar het wilde, tal van echte en onechte planten opgesteld. Tevens creëerde hij er een soort wachtzithoekje met een gesculpteerde houten tuinbank (PAN 1148). Op de tuinbank ligt één van de ontelbare in de 'Biekorfstraat' gevonden Scientific American tijdschriften, vergezeld van een miniatuur Landrover, een aandrijflijn van een zitmaaier (PAN 237) en een gele drukspuit met handpomp (PAN 848) om op de rug te dragen.

De zitplaats wordt onder meer geflankeerd door een achteloos geplaatste echte potplant onopvallend voorzien van 'net-echte'-imitatietakken in kleurrijke rode plastic (P 799 ev). Andermaal een creatief idee van Panamarenko om de ruimte op te fleuren.

Een gelijkaardig spel tussen echte en onechte natuur wordt ook aangetroffen in de leefruimte waar een aantal felgekleurde houten planten (cactus (PAN 274 ev), bananenboom (PAN 374)) terug tussen echte staan opgesteld.

- Woongedeelte

Het eigenlijke woongedeelte heeft een L-vormige plattegrond, bestaande uit een gevelbrede leefruimte pal boven het atelier aan de straatzijde, een dwarsend gangetje langsheen de achtergevel met trapkoker in de zuidwestelijk hoek, en de vroegere keuken in de korte oostelijke haakse uitbouw boven de dwarsgang. Evenals de begane grond werd bij de restauratie de authenticiteit van dit niveau maximaal behouden. Dit betrof zowel de vaste erfgoedelementen zoals onder meer de parketvloeren, het binnenschrijnwerk en de plafond- en wandafwerkingen. Ook hier werden de originele kleuren en zelfs beschadigingen nauwgezet behouden.

De opstelling van de artefacten, gebruiksvoorwerpen, curiosa, meubels, boeken, en dergelijke werden minutieus hernomen zoals Panamarenko ze nagelaten had of zoals ze gekend waren via fotomateriaal. Met uitzondering van de opgenomen cultuurgoederen maken deze tentoongestelde objecten geen deel uit van de bescherming als monument.

- Gang en trap

Een klein opstapje maakt de overgang tussen de overloop in de 'broeikas' en het woonhuis. In de korte gang, die parallel aan de achtergevel loopt, is de donkerbruine blokparket die doorloopt tot in de leefruimte bewaard. Het plafond van dit gangetje is op een merkwaardige wijze afgewerkt met platen in piepschuim die ook de onderkant van de trap volgen. Panamarenko plaatste deze beige en door koffiemengsels in lichtbruine tinten gekleurde vierkante platen in piepschuim, wat hem veel pas- en denkwerk had gekost om de geometrische vormen van de platen te laten passen.

Kenmerkend voor dit type burgerhuis, en om de ruimte maximaal te benutten, is de afgesloten trapkoker aan de achterzijde gesitueerd. In dit geval in de zuidwestelijke hoek en ontworpen in relatie tot het versmallende perceel. De trap 'begint' pas op dit niveau aangezien Panamarenko het trapdeel op de begane grond verwijderde om zijn atelier te vergroten. Vanaf de eerste verdieping is het oorspronkelijke trappenhuis wel behouden. Het betreft een zeer eenvoudige smalle draai- en spijlentrapp met typische slingerende trapleuning. Hij is wit-beige geschilderd, de spijlen zijn deels in houtkleur. De gebruikssporen werden bij de restauratie doelbewust gerespecteerd en behouden. Hetzelfde geldt voor de door de kunstenaar uitgevoerde herstelling van de onderste traprede met een hergebruikte ijzeren/stalen plaat met 'notities'. Bij de restauratie dienden de drie onderste traptreden vervangen te worden. De ijzeren/stalen plaat werd daarna op dezelfde plaats terug aangebracht. Om het onderscheid tussen oud en vernieuwd aan te duiden, werden de drie onderste treden, aldus architect Deleu, grijs geschilderd.

In de hoek onder de trap zijn een aantal voorwerpen opgesteld die her en der in het huis gevonden werden. Het is een samenstel van onder meer een ventilator (PAN 081), een modelbouwpakket voor een sportauto Honda F1 (PAN 481 ev), een RGC beamer (PAN 1125 ev), een paspop (PAN 1151) en een kapvorm voor zijn duikboot Pahama Nova Zemblaya

(1996) (PAN 343 ev). De verroeste kleine vogelkooi (PAN 1186) werd gebruikt voor de omslagfoto van de publicatie '*Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*', wellicht omdat het Panamarenko's liefde voor vogels illustreert maar misschien ook als symbool kan gezien worden van zijn allesomvattende verwondering.

- Keuken

De kleine uitbouw in de noordoosthoek is op dit niveau vanouds ingenomen door de keuken. Panamarenko sprak naar verluidt over deze ruimte als het 'pomphuis'.⁵¹ Naast keuken werd het gebruikt om bij bezoek de papagaaien en huishond in onder te brengen. Een originele ijzeren vogelkooi (PAN 1175) en een slangenmand (PAN 824) werden na de restauratie dan ook als herinnering terug opgesteld. Een poster van een tentoonstelling in de Hayward Gallery in Londen in 2000 hint naar zijn kunstenaarsbestaan, terwijl de mooie foto van Panamarenko en zijn echtgenote Eveline Hoorens naar zijn nieuw leven in de Vlaamse Ardennen verwijst.

De functie, de plattegrond, de gereinigde betegeling en de groen-blauwe mozaïektegelvloer in dit kleine vertrek zijn oorspronkelijk. De plafondafwerking en het keukenkastje werden bij de restauratie geplaatst. Ook het raam dat uitkijkt op de serre werd vernieuwd.

- Woonkamer

Tegenover de schuingeplaatste deuropening van de keuken is de toegang tot de leefruimte. De deuropening is gevat in een donkerbruine vlakke deuromlijsting. De vroegere houten deur werd bij de restauratie vervangen door glas wat de ruimte optisch vergroot en de lichtinval beduidend versterkt. Een tweede, eveneens beglaasde, deuropening is niet meer functioneel maar biedt vooral inkijk in de leefkamer vanuit de gang.

De leefruimte is samen met de begane grond het belangrijkste vertrek en biedt een intieme en uitzonderlijke inkijk in de dagelijkse woonwereld van de kunstenaar.

Dit woongedeelte herbergt een bijzondere mix van historische bouwelementen en ingenieuze, unieke en humoristische aanpassingen van Panamarenko die de ruimte volledig naar zijn hand zette. Het vertrek werd dan ook zo getrouw mogelijk behouden en gerestaureerd.

Om deze fragiele kunstkamer bij publieksbezoeken maximaal te beschermen is er een dunne ijzeren leuning toegevoegd die aangeeft tot waar de bezoekers mogen komen.

Net zoals in het atelier komt men ogen te kort om deze kamer op te nemen. De aandacht wordt daarbij onmiddellijk getrokken door de opengewerkte voorgevelmuur met vensteropeningen tot tegen de grond en de unieke glasconstructie die de kamer op een bijzondere wijze verlicht.

Het licht dat door de loggia valt versterkt de overheersende geelbruine patina die deze kamer kenmerkt evenals het contrast met de donkerbruine vaste en losse interieurelementen.

Het gecraqueleerde bepleisterde plafond wordt omzoomd door een typisch eind-19de-eeuwse kooflijst met geprofileerd lijstwerk. Centraal zijn er twee gestucte ruitvormen voorzien van zware ornamentiek met onder meer rocailles, schelp-, bloem- en plantenmotieven.

Op het moment van de overdracht van de woning aan het M HKA brokkelde het bepleisterde plafond af. Bij de start van de restauratie werd het daarom met Japans zijdepapier overplakt en op initiatief van Panamarenko zelf terug ingesmeerd met koffie

---

⁵¹ HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier* in *Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

om de geelbruine patina te herstellen. Een techniek die ook toegepast werd om de herstelde gang zijn vroegere kleurstelling terug te geven.⁵²

De geelbruine kleurstelling bepaalt ook de fantasievolle wandafwerking. Drie wanden zijn beplakt met een eigen 'behangsel-creatie' vervaardigd uit fotokopies op A4-formaat van een motief van een Oosterse samoeraï die Panamarenko achteraf inkleurde met goudkleur en koffie.⁵³

Bij de restauratie bleef, zoals in het atelier op de begane grond, de wandafwerking met inbegrip van de beschadigingen maximaal bewaard. Zo liet men bovenaan de schouwboezem oudere behangsellagen die door het afscheuren van een stuk behangpapier zichtbaar werden, compleet onaangeroerd. Ook de op ooghoogte tegen de zuidwestelijke gangwand een met doorschijnende kleefband vastgeplakte strook papier met citaat van Joseph Beuys bleef intact (PAN 1131). Het citaat luidt: *"Und ich habe etwas bei den Müllabfuhrleuten gesehen, was ich bei den Scheißkünstlern vermisste(...) (denn) die Künstler sind zum großen Teil opportunistisch, sie sind Arschlöcher ... Die Künstler sind die (...) nächste Klasse. (Joseph Beuys)"*

Vrij vertaald: *"En ik zag iets in de vuilnismannen dat ik mis in de strontkunstenaars (...) (want) de kunstenaars zijn grotendeels opportunistisch, het zijn klootzakken ... De kunstenaars zijn de (...) laagste klasse. (Joseph Beuys)"*. Naar de reden van de plaatsing van dit citaat is het gissen. Misschien heeft het te maken met de waardering die Panamarenko voor Beuys (1921-1986) had, die op artistiek vlak veel voor hem betekend heeft en mogelijk niet lang voor de plaatsing van het Oosters behangpapier overleed.

Aan de plafondblijsting is duidelijk te zien dat deze ruimte in oorsprong uit twee kamers bestond. De vroegere dragende muur (die nog op de tweede verdieping aanwezig is) ongeveer in het midden, ter hoogte van de gevelknik, werd nog voor Panamarenko zijn intrek in de Biekorfstraat nam, weggebroken en door een beplakte of ingekapselde ijzeren 'poutrelle' versterkt. Bij de restauratie onder leiding van architect Deleu werd deze ligger versterkt.

De donkerbruine blokparket vertoont geen braaksporen en werd dus wellicht na het verwijderen van de muur herlegd of geplaatst (jaren 1930?). De merkwaardige opening met rooster in de blokparket in de noordwestelijke hoek net voor de loggia, is wel een creatie van Panamarenko. Het fungeerde als verluchttingsrooster en deel van de airco-installatie in het er pal onder gelegen atelier. Volgens architect Deleu werkte het echter niet optimaal en zorgde het op een bepaald moment zelfs voor rookontwikkeling. Het werd daarna meer als een soort intercom gebruik om mondelinge boodschappen door te geven.

Aanvankelijk waren er twee schouwen in dit woonvertrek, waarvan enkel deze tegen de westelijke zijwand integraal behouden bleef. De schouw aan oostzijde werd, zoals deze in het atelier, tot tegen de bekroning van de schouwmantel afgebroken. Wellicht was dit reeds voor de aankoop van het pand gebeurd, mogelijk gelijktijdig met de vergroting van de leefkamer. Op de oudste interieurfoto's van deze ruimte is het rookkanaal namelijk reeds verdwenen.

De westelijke schouw is als sober rechthoekig exemplaar karakteristiek voor de doorsnee eind-19de- en begin-20ste-eeuwse burgerwoningbouw. De geaderde marmeren schouwmantel met een gestileerde volutenversiering is vrij mat en donker, mogelijk als gevolg van een kunstige behandeling of gebruiksvervuiling. De kachel die de haardmond afsluit is een reproductie van de originele gaskachel en geplaatst bij de restauratie. Een wit-zwarte familiefoto met deze schouw in de achtergrond, geeft een impressie van het interieur toen de kunstenaar er nog woonde.

---

⁵² HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier* in *Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

⁵³ HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier* in *Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Op het marmeren tablet zijn onder meer een draagbare ontvanger van het merk Aimor, een kepie met rood lintje en Russisch embleem (PAN 339), een knipsel uit 'Happening News' (PAN 560) dat model stond voor het behangpapier op de bovenverdieping, een tweede foto van Panamarenko's moeder (PAN 422) en verschillende losse muntstukken uitgesteld.

Net onder het plafond installeerde Panamarenko een over drie wanden doorlopend open houten boekenrek gesegmenteerd door verschillende houten tussenschotten. Het was een praktische en vooral plaatsbesparende oplossing voor de stockage van materiaal en gebruiksvoorwerpen. Vrij getrouw werd het rek na de restauratie terug gevuld met in situ gevonden artefacten en objecten zoals platen, modelbouwdozen, een miniatuurzeppelin, speelgoed vliegtuigen, foto- en filmcamera's, dia- of filmprojectors, radio's, video's, mappen met jaargangen van Scientific (American), encyclopedieën, publicaties over luchtvaart en ruimte... . Ze werden niet mooi gestapeld of geordend teruggeplaatst, maar wat lukraak geschikt zoals de kunstenaar ze achterliet en ogenschijnlijk gebruiksklaar voor een volgend bezoek.

Het echte topstuk in de leefkamer is de werktafel, ook geïdentificeerd als het 'Werkstation' (PAN 1319 ev) en het eigenlijke hart van het gebouw. Centraal in de ruimte aan de loggia opgesteld. Embryonale ontwerpen werden aan deze tafel door Panamarenko verder uitgedacht. Het vormde de start van zijn creatief proces. De titel van het onderzoeksproject van het MKHA en de uitgebreide publicatie '*Panamarenko Workstation Biekorfstraat*' is daarom terecht ontleend aan dit meubel met toebehoren.

Het kastje is een Zwitsers horlogemakerstafel dat Panamarenko had aangekocht, dat altijd opgesteld stond in de leefruimte en "*waaraan de kunstenaar zijn berekeningen maakte en de kleinste mechaniekjes ineenzette*", aldus Hans Willemse. De kleine lades van het tafeltje zijn gevuld met vijzen, moeren, weerstandjes, mechaniekjes, elektrische schroeven, batterijen, gereedschap, Sony-cassettes en muntstukken. Op het werkblad liggen nog twee pakjes Barclay-sigaretten, naast technische toestellen, een microscoop, bureaulamp, een prototype van de Archaeopteryx (PAN 1292), documenten, een door Panamarenko gehandtekening digitale weegschaal (PAN 044), ...Daarachter tegen de pilaar is er nog een bijhorende metalen achterwand met diverse attributen, foto's en gereedschappen (PAN 1333 ev).

Bij de restauratie werd het meubel met al zijn toebehoren geplaatst in een 'sarcofaag' zoals Panamarenko het achtergelaten had. Het verliet het gebouw gedurende de vijfjaardurende restauratie niet. Het meubel is met andere woorden compleet onaangeroerd gebleven. Dit was een must voor de restaurateurs. Het was voor hen onmogelijk om alle toebehoren bij een verplaatsing en reiniging ex-situ op dezelfde manier terug te kunnen plaatsen en te reconstrueren.

Deze werkwijze maakt van het 'Werkstation' een '*atelier témoin*' zoals architect Deleu het zelf verwoordde. "*Daar zag ik hem ook altijd staan als ik via de trap van de wintertuin bij hem binnenkwam. Het was de plek waar hij altijd stond, nadacht, noteerde en iets uitprobeerde.*"

Dagdagelijkse gebruiksvoorwerpen wist Panamarenko door zijn aanpassingen te veredelen tot meer kunstige voorwerpen. Zoals bijvoorbeeld de door hem bewerkte kleurenkopieermachine Canon (1988, ooit de eerste van zijn soort) (PAN 1115 ev) in de noordoostelijke hoek en het aquarium Mangrove, waarin de kunstenaar kogelvissen hield, in de zuidwestelijke hoek (PAN 1119). De visbak is ingewerkt in een hoge bruine kast met schildpadmotief. Bovenaan heeft hij een opschrift "*25°C, zout 47 (...), PH 8+, ORP 350, mangrove*" toegevoegd; mogelijk richtlijnen voor de optimale leefomstandigheden voor zijn kogelvissen. Het aquarium is nu gevuld met een boot Greenock, koralen, gesteenten en fossielen, ...

De leefkamer is gevuld met oneindig veel objecten en meubelstukken.

In de glazen loggia zijn de oorspronkelijke vogelkooien (van de papegaaien, toekan en andere vogels) (PAN 849 ev) afgewisseld met kunstig uitgestalde echte planten, teruggaand op het oorspronkelijke serre-idee, en met beeldjes van een eend, cactus, ...

Nabij de vensteropeningen werd een lederen regenjas (Yamamoto) één van Panamarenko's kunstenaarsuitrustingen (P831) opgehangen en staat er een smalle mobiele commode (PAN 1179 ev) met werkmateriaal. Een antieke metalen duikershelm (PAN054), in de stijl van 'Twintigduizend mijlen onder zee' van Jules Verne, staat op de grond.

Een tweede werktafel met sporen van gebruik en vervuiling is nog gedekt met voltmeters, gereedschapsbakjes, een publicatie over het werk van Panamarenko, ... Eén van de drie bewaarde Thonetstoelen met armleuning (PAN 853 ev) staat klaar voor gebruik.

De overige Thonetstoelen (PAN 853 ev), een bijhorend Thonetkrukje (PAN 1196) , gewone krukjes, plantenhouders en bijzettafeltjes dragen een achteloos neergelegde slangenlederen vest (P 833), map van Documenta 1972, vliegeniersbril, afstandsbediening, boeken, miniatuurpoppetjes (o.a. vliegeniers), blikken speelgoed, zeppelin, ...

Voor de openstaande Chinese kastjes (PAN 331 ev), terug gevuld met een aantal van de 200 video's (PAN 1049 ev) en het gerestaureerde bankstel met zebramotief (PAN 846) doet een oude door Panamarenko gesigeneerde transportkist van de 'Magnetische Schoenen' (1966) (PAN 029ev) dienst als salontafeltje. Een set van twee ronde chromen bijzettafeltjes met glazen blad, volgens historische foto's voorheen deel van een set van drie, vervolledigen het ensemble in de zithoek.

1.3.2.3. Tweede verdieping

De smalle trap leidt naar de tweede verdieping waar traditioneel de slaapkamers waren ondergebracht. De typische 19de-eeuwse L-vormige plattegrond en ruimteverdeling bleef integraal behouden. Boven de gevelbrede eetkamer, aan de straatkant, zijn twee gescheiden kamers; een vrij kleine derde ruimte bevindt zich boven de keuken.

In tegenstelling tot de begane grond en de eerste verdieping waar het oorspronkelijk voorkomen zo maximaal mogelijk behouden, hersteld en gerestaureerd werd, koos men voor de tweede verdieping deels noodgedwongen voor een modernere aankleding. Zoals te zien op foto's in de publicatie van '*Panamarenko Workstation Biekorfstraat*' waren de kamers uitgeleefd. Architect Deleu vertelde hierover dat de kamers bouwfysische gebreken vertoonden (vochtinfiltratie, beschadigd schrijnwerk, ...) die een ingrijpendere restauratie genoodzaakten.

De plafonds en muren werden ontdaan van hun behangsels, vlak afgewerkt en voorzien van een verlaag in lichte en donkere grijstinten (westelijke kamer boven eetkamer en de kleine kamer boven keuken) of van nieuw behangpapier geïnspireerd op een stencil uit het magazine 'Happening News' (oostelijke kamer boven eetkamer). De rookkanalen en rechte schouwmantels werden vlak afgewerkt waardoor ze opgaan in de ruimte. Zo ook het schuingeplaatste hoekschouwje boven de keuken. De lichte kleurstelling in combinatie met glazen deuren, verhoogt het ruimtelijk effect van deze toch wat benepen verdieping. De kleurstelling vormt ook een mooi contrast met de oorspronkelijke smalle houten plankenvloer. De bakelieten lichtschakelaars werden behouden.

Historische foto's van de kunstenaar, zijn werk, zijn huis en familie, de 'Happenings', alsook publicaties, drukwerk, posters en documentatie zijn op deze verdieping ondergebracht en tentoongesteld. Dit sluit naadloos aan bij de vondsten die men hier deed na de overdracht aan het MKHA. Zo verhaalt Hans Willemsse dat de oudste elementen van Panamarenko's oeuvre zich op dit en op de zolderverdieping bevonden: academieschilderijen, studies en

schetsen van vroeg werk, overdrukken van het pamflet 'Happening News' waarvan Panamarenko in de jaren 1960 de bedenker en uitgever was.⁵⁴

Bij aanvang van de restauratie werd overwogen om deze ruimtes voor te behouden voor 'Kunstenaars in Residentie'. Uiteindelijk werd van dit idee afgestapt omdat Panamarenko en zijn moeder alleen leefden in de Biekorfstraat en een 'artiesten-residentie' afbreuk zou doen aan de leefwereld van de kunstenaar.

Het trapdeel dat naar de zolder leidt is afgesloten door middel van een door Panamarenko zelf gemaakte deur op vraag van zijn inwonende moeder om de koude van de zolder tegen te houden (PAN 184).

De deur is samengesteld uit een houten kader gevuld met doorschijnende kunststof die volgens architect Deleu een rest of deel zou zijn van één van zijn kunstwerken, namelijk de luchtballon 'The Aeromodeller' in polyester die hij zaterdag 26 juni 1971 vanop een weide van kunstenaar Jef Geys in Balen probeerde op te laten stijgen maar wat onder meer ten gevolge van de slechte weersomstandigheden mislukte.⁵⁵

Deze ogenschijnlijk banale en 'krakkemikkige' constructie is andermaal verworpen tot een kunstcreatie als deel van het huis als totaalkunstwerk.

De witgeschilderde trap behield op het deel achter de deur een geschilderde traploper (zwart met witte stippen). Dergelijke imitatie-traplopers gaan terug op een oud gebruik om de minder belangrijke vertrekken of trapdelen op een goedkope en onderhoudsvriendelijke manier te verfraaien.

---

⁵⁴ WILLEMSE H. 2007: *Atelier Panamarenko: vondsten uit de Biekorfstraat*, Antwerpen, z.p.

⁵⁵ Stijn Janssen wijdde in 2019 een artikel aan dit bijzonder avontuur en kunstevent en sprak met ooggetuigen. De 'The Aeromodeller' was in opgeblazen toestand 28 m lang en had onderaan een rieten gondel. Een cameraploeg van de BRT was aanwezig om het gebeuren te filmen. Men plande om vanuit Balen naar Arnhem (Nederland) te vliegen om deel te nemen aan een kunsthappening 'Sonsbeek buiten de Perken'. Panamarenko kreeg echter geen toelating om het Nederlandse luchtruim te betreden. Het kunstwerk bleek ook niet luchtwaardig te zijn. Desalniettemin probeerde men de zeppelin op te laten stijgen. Door de toenemende windstoten was Panamarenko uiteindelijk genoodzaakt de ballon te scheuren om het gas eruit te laten en de poging te staken. De kunstperformance was echter geslaagd en kreeg veel bijval in artistieke kringen. Een herstelde 'The Aeromodeller' werd een jaar later in 1972 in opgeblazen toestand tentoongesteld op Documenta V in Kassel en in 1980 kocht Jan Hoet het werk voor het SMAK. De 'The Aeromodeller' zette Panamarenko op de kaart van de internationale hedendaagse kunst.

JANSSEN S. 2019: *De dag waarop Panamarenko in Balen neerstreek met zijn zeppelin: "De mensen lachten met zijn bullen"* in *Gazet van Antwerpen*, december 2019.

JANSSEN S. 2019: *De dag waarop Panamarenko in Balen neerstreek met zijn zeppelin: "De mensen lachten met zijn bullen"* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191220_04776506 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

SMAK S.D.: *The Aeromodeller. Panamarenko* [online], <https://smak.be/nl/kunstwerken/the-aeromodeller-1048> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

SMAK S.D.: *The Aeromodeller. Panamarenko* [online], <https://smak.be/nl/kunstwerken/the-aeromodeller-1-1056> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

DE ROY L. 2019: *Van zeppelin tot kiprobot: enkele opvallende werken van Panamarenko* in VRT 15 december 2019 [online], <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/12/15/enkele-opvallende-werken-van-panamarenko/> (geraadpleegd op 7 maart 2024). Dit artikel werd geschreven naar aanleiding van het overlijden van de kunstenaar en bevat een uittreksel en origineel beeldmateriaal uit de BRT-reportage van 1971 over het 'te lucht laten van' de zeppelin.

1.3.2.4. Zolderverdieping en helikopterplatform

De smalle houten trap geeft uit op de zolderverdieping die vroeger met twee mansardekamers ingericht was. Dit niveau werd niet bewoond, maar gebruikt als opslagplaats door Panamarenko.

Bij de laatste restauratie werd de indeling licht gewijzigd door de aanleg van een dakterras en werd de dragende dakstructuur gewijzigd in functie van het helikopterplatform. Door de plaatsing van glazen deuren en grote vensterpartijen trok men extra daglicht in de zolder en verhoogde men het ruimtelijk effect.

De oorspronkelijke 19de-eeuwse ruimte-indeling is wel nog duidelijk afleesbaar. Zo bleef de westelijke zolderkamer, naast de trap en aan de straatkant, volledig behouden. Deze vanouds eenvoudige ruimte met gewitte bakstenen wanden met rookkanaal tegen de westgevel en met houten plankenvloer, is thans ingericht als kleine exporuimte.

Mogelijk in wisselende opstelling treft men ingelijste handschriften, een poster van Panamarenko's theoretisch model 'Toymodel of Space' (PAN 313), een aluminium schotel-prototype van experiment Spiegelschijf van de jaren 1980 (PAN 046), gereedschap, een schroef, een militair uniform dat Panamarenko als kunstenaarsuitrusting droeg (PAN 944) en een fototoestel op staander in de ruimte aan.

Een nieuw groot venster geeft uit op het dakterras. De tweede zolderkamer tegen de oostelijke gevel werd daarvoor gesupprimeerd. Via een breed deurvenster in hedendaagse materialen kan het terras betreden worden. Een zeer hoge muur of borstwering sluit het dakterras aan de straatkant af, van waarop het achthoekig helikopterplatform in gegalvaniseerd staal via een verticaal geplaatste veiligheidstrap bereikt kan worden. Het helikopterplatform, geplaatst in 2011, gold voor Panamarenko en het restauratieteam als de bekroning van de restauratie en van de 'Biekorfstraat' als totaalkunstwerk.

Het houten dakgebinte en pannen dak was op het moment van de restauratie in slechte staat en diende vervangen te worden. Men opteerde voor een stalen structuur met onderdak in kunststof, met respect voor de bestaande zadeldakvormgeving en dakhoogte, om voldoende draagkracht voor de latere installatie van het helikopterplatform te verzekeren.

1.4. Fysieke toestand van het onroerend goed

De fysieke toestand van het onroerend goed waarvoor dit beschermingsdossier wordt opgemaakt is vastgesteld tijdens een of meerdere plaatsbezoeken op 10 juli 2021 en 18 oktober 2021. De fysieke toestand is op dat moment fotografisch gedocumenteerd. Deze registratie is als bijlage bij het ministerieel besluit gevoegd en geeft een beeld van de toestand van het onroerend goed op het moment van de bescherming.

Het gebouw werd gerestaureerd in de periode 2007-2013 en na stormschade hersteld in 2019-2020.

Behoudens verborgen gebreken, bevindt het gebouw zich in goede bouwfysische toestand.

2. EVALUEREND GEDEELTE

2.1. Evaluatie van de erfgoedwaarden

2.1.1. Historische waarde

Het Panamarenkohuis, gelegen in de Antwerpse wijk Seefhoek heeft een grote historische waarde als voormalige woon- en werkplek van één van de meest vooraanstaande Belgische kunstenaars van de tweede helft van de 20ste eeuw.

Henri Van Herwegen (1940-2019), in het begin van zijn kunstcarrière eerst gekend als Panamarenko Multimiljonair later ingekort tot Panamarenko, is gerenommeerd in binnen- en buitenland met werken in de belangrijkste musea wereldwijd.

Hij verwierf in 1970 het eind-19de-eeuwse woonwinkelhuis en verbleef er met zijn moeder Hortensia Sillis (1906-2002) tot 2002.

Panamarenko bestendigde de eerste jaren na zijn aankoop in 1970 de oorspronkelijke woon-winkelfunctie en het bijhorend traditioneel neoclassicistisch voorkomen mede door de overbrenging van zijn moeders schoenenzaak 'Goliath'. Naarmate Panamarenko zich vestigde als kunstenaar en zijn naambekendheid in binnen- en buitenland toenam, transformeerde hij zijn woon-winkelhuis meer en meer in de kunstenaarswoning die ze vandaag is en werd hét Panamarenkohuis of dé Biekorfstraat 2 een begrip. Het unieke huis was de cocon waar Panamarenko's ontwerpen, creaties en kunst ontstonden en in zijn atelier vorm kregen, en het huis draagt daar vandaag in- en uitwendig nog steeds de sporen van.

2.1.2. Architecturale waarde:

Het Panamarenkohuis is een uniek en zeer herkenbaar voorbeeld van een kunstenaarswoning uit de 20ste eeuw, met een zeer hoge ensemblewaarde.

Het neoclassicistisch pand werd door de kunstenaar vanaf de jaren 1980 door de grote en kleine aanpassingen en verbouwingen steeds verder getransformeerd tot zijn ideale woon- en werkplaats.

Ingrijpende en sterk visueel bepalende ingrepen, zoals de puntvormige glazen 'broeikas' met ijzeren trap, de gevelbrede glazen loggia in goudkleur, het boven het dak uitstijgende helikopterplatform en de verbouwing van de begane grond tot atelier bepalen de architecturale kleur van het pand. Panamarenko voerde ze uit in nauwe samenwerking met vriend en huisarchitect Luc Deleu van T.O.P. Office, waarbij het eigenlijke resultaat meestal tot stand kwam tijdens de uitvoering die gaandeweg gewijzigd en bijgeschaafd werd.

De 'kleinere' interieurverbeteringen zoals de doorbreking van de achtergevel, de gangafwerking in piepschuim, het zelfgemaakte en met bladgoud bewerkte behang met Oosters motief, het plaatsbesparende net onder het plafond opgehangen boekenrek, de zoldertrapdeur, het verluchtingssysteem, ... waren creatieve maar vooral unieke aanpassingen van de kunstenaar zelf.

Al deze verbouwingen waren in eerste instantie ten dienste van zijn werk en kunst en werden slechts in beperkte mate uitgevoerd ter verbetering van het wooncomfort ook al nam Panamarenko's naambekendheid met de jaren gestaag toe. Daarnaast zijn ze ontegensprekelijk beeldbepalend te noemen en hadden ze een grote impact op het voorkomen, de circulatie en inrichting van de 'Biekorfstraat 2'. Zij vormden het woonwinkelhuis om tot dé kunstenaarswoning en veruitwendigden de eigenzinnigheid, het technische talent en de poëtische ziel van Panamarenko.

Het Panamarenkohuis geeft een bevoorrechte inkijk in de leef-, denk- en werkwereld van de inmiddels overleden kunstenaar, waar het gros van zijn kunstproductie bedacht werd of tot stand kwam. Het denkcentrum situeerde zich op de bel-etage. In dit private leefgedeelte aan het zogenaamde 'Werkstation' ontstonden de eerste ideeën en probeersels voor een oplossing voor een probleem of nieuw kunstwerk. In het atelier op de begane grond kregen deze concepten hun vorm en werden ze fysiek uitgewerkt.

Na het vertrek van Panamarenko in 2002 en de schenking aan de Vlaamse overheid verkreeg de kunstenaarswoning na de restauratie van zowel het in- als exterieur in de periode 2009-2013 een extra museale betekenis. De zorgvuldige restauratie onder leiding van architect Luc Deleu van T.O.P. Office en het M HKA, in de geest van de kunstenaar, bestendigt de bijzondere architecturale waarde van het Panamarenkohuis, en voegt er een nieuwe betekenis aan toe.

Het in 2011 eveneens onder leiding van Deleu toegevoegde boven het dak uitstijgende helikopterplatform versterkt deze architecturale beeldwaarde nog.

Dankzij de integraal opgestelde atelierinhoud en inboedel (als museale collectie) wordt Panamarenko's universum aanschouwelijk.

2.1.3. Artistieke waarde:

Het Panamarenkohuis is één en ondeelbaar met de kunstenaar en zijn oeuvre. Het gebouw in zijn totaliteit, met het in 2011 toegevoegde helikopterplatform als ultieme bekroning, is van kunstenaarswoning getransformeerd tot een artistiek werk, en is – zoals de kunstenaar het wilde – een monument voor de Seefhoek.

Veelal wordt hij gesitueerd binnen de avant-gardische stroming, maar ook omschreven als uitvinder, wiskundige, poëet en visionair. Net zoals het volgens kunstkenner echter onmogelijk is Panamarenko als kunstenaar in een bepaalde stijl of stroming te plaatsen vanwege zijn uniek en vernieuwend oeuvre, is het Panamarenkohuis enig in zijn soort. Zowel de inwendige als de uitwendige verbouwingen en aanpassingen, gerelateerd aan zijn woon- en werkgewoontes, getuigen van zowel technisch vernuft als kunstzinnigheid, humor en verbeelding. Het Panamarenkohuis veruitwendigt Panamarenko's mantra *"Ik ben geen wetenschapper, noch iemand die kunstvoorwerpen maakt. Het belangrijkste voor mij is dat er af en toe een soort poëzie schuilt in wat ik maak."*

Panamarenko's kunst was circulair avant-la-lettre. Elk gebruiksvoorwerp, mechanisme, of onderdeel kon gebruikt worden voor een nieuw experiment, technisch probleem of toekomstig kunstwerk. Datzelfde oog voor een maakbare functionaliteit paste de kunstenaar toe in zijn woning. Een roestvrije leuning van Documenta IX kreeg een nieuw leven in zijn atelier, een zolderdeur vervaardigd uit een restant van de 'The Aeromodeller' zijn hier sprekende voorbeelden van.

Het Panamarenkohuis getuigt ook van Panamarenko's zin voor humor, verbeelding, diffuus spel tussen binnen en buiten, af en onaf. Door de plaatsing van de loggia als serre en de 'broeikas' in de jaren 1980, waarbij de koer omgetoverd werd tot een groene oase, werd steevast 'buitenruimte' en licht binnengetrokken. Muren werden geopend of verlaagd, patina's en wandafwerkingen werden met koffiemengsels of bladgoud gewijzigd.

De restauratie van 2009-2013, na het vertrek van Panamarenko, onder leiding van kunstenaar-architect Luc Deleu en T.O.P. Office slaagde er in de artistieke waarde van de kunstenaarswoning minutieus te behouden, te versterken en er een extra laag aan toe te voegen.

Het helikopterplatform geplaatst in 2011 naar ontwerp van Luc Deleu en in samenwerking met Panamarenko, sluit aan bij Panamarenko's kunst, idealisme en wil om de beperkende zwaartekracht en het onvermogen om te vliegen of zich vrij in de ruimte te bewegen te

doorbreken. Samen met de 'Panamarenko'-handtekening in sierlijke neonletters tegen de voorgevel, bezegelt deze constructie op gepaste wijze het oeuvre, de carrière en het Panamarenkohuis als totaalkunstwerk. De restauratie met het helikopterplatform als sluitstuk, bekroont de jarenlange samenwerking tussen Deleu en Panamarenko die ontegensprekelijk een belangrijk aandeel heeft in het voorkomen van de kunstenaarswoning en de facto het uitzicht mee bepaald heeft.

2.2. Motivering van het type bescherming

Het Panamarenkohuis wordt beschermd als monument. Het Onroerenderfgoeddecreet definieert een monument als volgt: *"een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur of van beide samen, met inbegrip van de cultuurgoederen die er integrerend deel van uitmaken, inzonderheid de bijhorende uitrusting en de decoratieve elementen van algemeen belang wegens de erfgoedwaarde(n)."*

De keuze voor een wettelijke bescherming als monument wordt gemotiveerd door de zeer hoge historische, architecturale en artistieke waarde van én de hoge ensemblewaarde tussen het exterieur en het interieur.

Roerende zaken die integrerend deel uitmaken van een site kunnen binnen de wetgeving van Onroerend Erfgoed slechts uitzonderlijk een beschermd statuut krijgen als 'cultuurgoed'. De opname als cultuurgoed brengt voor de eigenaar restricties en toelatingsplichten mee en de verplichting deze roerende goederen blijvend met het monument te verbinden, in situ en maximaal op de oorspronkelijke plaats. Bij museale collecties ligt dit nog moeilijker omdat ze gevat worden door een andere wetgeving en volgens de 'Richtlijn cultuurgoederen in monumenten'⁵⁶ (2022) niet, of in zeer beperkte mate, als cultuurgoed kunnen meegenomen worden.

De volledige atelierinhoud en inboedel met een duizendtal roerende objecten is geïnventariseerd en maakt deel uit van de museale collectie van het M HKA, die daarvoor een beleid uitgewerkt heeft. De beslissing van de eigenaars/beheerders om de roerende goederen na reiniging terug in het Panamarenkohuis op te stellen, is een grote meerwaarde voor het monument.

Een beperkt aantal roerende goederen worden voorgedragen als cultuurgoed, in overeenstemming met de beperkingen van het Onroerenderfgoeddecreet. Er moet daarbij worden voldaan aan de 'Richtlijn cultuurgoederen in monumenten' (2022) Daarnaast heeft het M HKA ook nood aan voldoende bewegingsruimte voor haar museale werking en het toekomstig beheer van deze bijzondere kunstenaarswoning met inboedel.

De als cultuurgoed voorgestelde roerende goederen bevinden zich in de leefruimte op de eerste verdieping – het centrum van de leef-, denk- en werkwereld van Panamarenko -, hebben een grote beeldwaarde, en zijn als ensemble representatief voor zowel de woon-, denk- als werkwereld van de kunstenaar die in het Panamarenkohuis samenkomen. De voorgestelde cultuurgoederen zijn opgenomen in bijlage 3 bij het ministerieel besluit.

Op vraag van de VCOE, in haar advies van 20 juni 2024, wordt deze selectiekeuze nog bijkomend verduidelijkt.

De woon- en werkruimte op de eerste verdieping is door de gefaseerde inrichting vanaf de jaren 1970 door Panamarenko naar zijn hand gezet en een kunstwerk op zich geworden. De scheiding tussen gebruiks- en kunstvoorwerpen is er doorheen de jaren het meest vervaagd. Bij de restauratie en museale ontsluiting in 2009-2013 slaagde men er in het voorkomen en de roerende goederen van dit vertrek te behouden en nauw te laten

---

⁵⁶ De 'Richtlijn cultuurgoederen in monumenten (2022)' kan op de website van Onroerend Erfgoed met de volgende URL geraadpleegd worden: <https://www.onroerenderfgoed.be/cultuurgoederen-en-topstukken-een-beschermde-site>

aansluiten bij de periode dat Panamarenko er woonde. De voorgestelde cultuurobjecten maken integraal deel uit van de inrichting van Panamarenko, werden op deze plaats door hem gebruikt - soms kunstig bewerkt - en bevinden zich heden nog op hun originele plaats. Na reiniging bij de restauratie van 2009-2013 werden ze aan de hand van historisch documentatiemateriaal en op aangeven van de kunstenaar zelf op hun vindplaats teruggezet. De roerende goederen hebben niet alleen een sterke en langdurige verbondenheid met de leefruimte, er is ook een sterke wisselwerking tussen de objecten onderling. Enkel in deze ruimte is de historische verbondenheid en het waardeversterkend karakter van de voorgestelde cultuurobjecten op hun locatie van die aard dat hun aanwezigheid noodzakelijk is voor de erfgoedwaarden van het beschermde goed. De stukken in de werk- en leefruimte vormen een visueel samenhangend ensemble.

De roerende goederen op de begane grond met atelier zijn meer 'museaal' tentoongestelde losse stukken. De volgestouwde ruimte vereiste bij de restauratie van 2009-2013 een meer doorgedreven uitkuis en selectie van objecten door het restauratie- en museumteam. De belangrijkste vondsten uit het ganse gebouw (met inbegrip van onder meer de kelder, het atelier, de tweede en zolderverdieping) werden hier verzameld en uitgesteld. De opstelling is deels gereconstrueerd en deels nieuw door de plaatsing op ijzeren rekken wat toeliet de collectie te ontsluiten en de werkwereld van Panamarenko te visualiseren.

Deze restrictieve keuze is ingegeven door de begrenzingen van het instrument 'monument' en het Onroerenderfgoeddecreet. Dit is allerminst een negatief waardeoordeel over de niet als cultuurobject voorgestelde inboedel.

2.3. Motivering van de afbakening van de bescherming

De afbakening van het beschermd onroerend goed is opgenomen op het plan dat als bijlage bij het ministerieel besluit is gevoegd. Alle kadastrale percelen gevat door de bescherming zijn opgenomen in artikel 1 van het ministerieel besluit.

De bescherming als monument omvat:

- het pand met adres Biekorfstraat 2, kadastraal gekend als: Antwerpen, 5de afdeling, sectie E, 224K (hele perceel).

Het beschermingsvoorstel omvat het hele perceel geheel van het Panamarenkohuis met volgende elementen die historisch, architecturaal en artistiek onlosmakelijk met de site verbonden zijn:

- het exterieur én het interieur met decoratieve afwerking van de kunstenaarswoning, zoals beschreven in de erfgoedelementen en erfgoedkenmerken in het ministerieel besluit.
- de tot het Panamarenkohuis bijhorende cultuurobjecten zoals opgelijst in de bijlage 3 bij het ministerieel besluit.

2.4. Juridische toestand

2.4.1. Onroerend Erfgoed:

- Op het omgevingsplan in bijlage bij dit dossier zijn de beschermingen opgenomen die in de buurt liggen van het onroerend goed waar dit dossier over gaat.
- Het Panamarenkohuis is opgenomen in de vastgestelde inventaris van het bouwkundig erfgoed met ID-nummer 216773.
- <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/216773>
- Het Panamarenkohuis ligt in de omgeving van verschillende beschermde gebouwen en sites:
  - o Parochiekerk Sint-Amandus, Van Kerckhovenstraat 35
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/5780>
  - o Cinema Pax, Lange Dijkstraat 70
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/4159>

2.4.2. Omgeving:

- Het Panamarenkohuis ligt volgens het gewestplan (KB 03/10/1979) in woongebied (geen CHE-zone).
- De omgeving van het Panamarenkohuis is opgenomen in het RUP 2060 Antwerpen (20/12/2012), ingetekend als zone voor wonen (WO)
- <https://www.antwerpen.be/nl/overzicht/ruimtelijke-planning/goedgekeurde-bpa-s-and-rup-s/rup-2060-antwerpen>

3. BEHEERSVISIE

3.1. Beheersdoelstellingen voor het beschermd onroerend goed

In het beschermingsbesluit zijn beheersdoelstellingen opgenomen. Je vindt die terug onder artikel 3 van het ministerieel besluit. De beheersdoelstellingen moeten de zakelijkrechthouders (eigenaars, erfpachthouders, opstalhouders en leasinggevers) en gebruikers op weg helpen om de erfgoedwaarden maximaal in stand te houden of te verbeteren. Ze hebben de optimale verwezenlijking van de erfgoedwaarden voor ogen. Ze geven richting aan of vormen een kader voor toekomstig beheer van het beschermd onroerend goed. Zakelijkrechthouders en gebruikers dienen rekening te houden met deze beheersdoelstellingen als ze werken wensen uit te voeren aan het beschermd goed. Ook de overheid houdt met deze doelstellingen rekening als ze over deze werken advies moet geven of als ze toelating moet geven voor die werken.

De beheersdoelstellingen spelen in op de erfgoedwaarden, erfgoedelementen en erfgoedkenmerken opgenomen in artikel 2 van het ministerieel besluit.

3.2. Bijzondere voorschriften voor het beschermd onroerend goed

Voor elk beschermd onroerend goed geldt het actief en passief behoudsbeginsel. Dit betekent dat de zakelijkrechthouders en gebruikers het beschermd goed in goede staat moeten houden door de nodige instandhoudings-, beveiligings-, beheers-, herstellings- en onderhoudswerken uit te voeren en dat het verboden is om een beschermd onroerend goed te ontsieren, te beschadigen, te vernielen of de erfgoedwaarden ervan aan te tasten. Het betekent ook dat een zakelijkrechthouder en gebruiker verplicht is het beschermd onroerend goed als een goed huisvader te beheren en het dus niet te verwaarlozen. Alle voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van het beschermd onroerend goed die van toepassing zijn op het beschermd goed zijn opgenomen in artikel 4 van het beschermingsbesluit.

In het Onroerenderfgoeddecreet en Onroerenderfgoedbesluit zijn een aantal algemene voorschriften voor de instandhouding en het onderhoud van beschermd onroerend erfgoed opgenomen, meer bepaald:

- het goed als een goede huisvader beheren en de nodige voorzorgsmaatregelen nemen tegen schade ten gevolge van brand, blikseminslag, diefstal, vandalisme, wind of water;
- de toestand van het goed regelmatig controleren;
- regulier onderhoud uitoefenen;
- onmiddellijk passende consolidatie- en beveiligingsmaatregelen nemen in geval van nood.

3.3. Toelatingsplichtige handelingen voor het beschermd onroerend goed

Voor sommige werken aan het beschermd onroerend goed moet een toelating worden gevraagd. Sommige werken kunnen namelijk een negatief effect hebben op de erfgoedwaarden.

Als voor de handelingen aan of in beschermde goederen een omgevingsvergunning voor stedenbouwkundige handelingen of voor het verkavelen van gronden, een omgevingsvergunning voor de exploitatie van een gedeelde inrichting of activiteit, een vergunning, toelating, machtiging, ontheffing of afwijking overeenkomstig de bepalingen van het Bosdecreet van 13 juni 1990, het decreet van 21 oktober 1997 betreffende het natuurbehoud en het natuurlijk milieu of het decreet van 25 april 2014 betreffende de omgevingsvergunning vereist is, vraagt de vergunningverlenende overheid advies aan het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid.

Voor een aantal werken die niet vergunningsplichtig zijn, moeten de zakelijkrechthouders en gebruikers, voorafgaand aan de uitvoering van de werken, toelating vragen aan het agentschap Onroerend Erfgoed of aan de erkende onroerenderfgoedgemeente. Een overzicht van alle erkende onroerenderfgoedgemeenten is te vinden op www.onroerenderfgoed.be.

De werken waarvoor u toelating moet vragen zijn opgesomd in artikel 5 van het beschermingsbesluit.

4. BRONNEN

Mondelinge gegevens

Mondelinge gegevens verstrekt door de architect Luc Deleu (T.O.P. Office), Jan De Vree en Piet Van Hecke (M HKA) op 18 oktober 2021

Onuitgegeven bronnen

Kadasterarchief Antwerpen, Primitief Plan Antwerpen, sectie E,-door landmeter Bals.

Stadsarchief Antwerpen, Bouwdossiers, 18#68324; 86#87312; 1887#215; 3264#749; 3264#2562.

Literatuur

COUCKE J., WILLEMSE H., MORRENS P. 2020: *..Around the world in 80 years Panamarenko Tribute*, Oostakker.

L.P. 2013: *Gereneveerd Panamarenkohuis officieel geopend* in *Knack Focus*, 17 januari 2013.

MINNE B. 2012: *De Kleine Panamarenko*, Wielsbeke.

WILLEMSE H. e.a. 2014: *Panamarenko Universum*, Antwerpen.

WILLEMSE H. e.a. 2010: *Panamarenko. Workstation Biekorfstraat*, Antwerpen.

Websites

DEMEULEMEESTER S. 2020: *Curator laatste Panamarenko-tentoonstelling: 'Zijn kunst en zijn leven waren één'* in *Knack* [online], <https://www.knack.be/nieuws/curator-laatste-panamarenko-tentoonstelling-zijn-kunst-en-zijn-leven-waren-een/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Geoportaal Onroerend Erfgoed, Historische Kaarten, Ferraris, *Biekorfstraat, Antwerpen* [online], <https://geo.onroerenderfgoed.be> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

Geoportaal Onroerend Erfgoed, Historische Kaarten, Vandermaelen, *Biekorfstraat, Antwerpen* [online], <https://geo.onroerenderfgoed.be> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

H.W., s.d.: *Panamarenko* [online], <http://ensembles.mhka.be/actors/panamarenko> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

HEIRMAN F. 2020: *Al jaren weg uit Antwerpen, maar Panamarenko's wondere wereld bleef voortbestaan in zijn atelier in Gazet van Antwerpen* [online], https://www.gva.be/cnt/dmf20191215_04768405 (geraadpleegd op 7 maart 2024).

HOOFT E. 2014: *Panamarenkohuis* [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/216773> (geraadpleegd op 9 februari 2023).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2021: *Biekorfstraat* [online], <https://id.erfgoed.net/themas/11629> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED 2021: *Antwerpen - 19de- en 20ste-eeuwse stadsuitbreiding* [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/14755> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

M HKA 2024: *Panamarenko 1940-2019* [online], <https://www.muhka.be/programme/detail/197-jubilee-atelier-panamarenko/artist/57--panamarenko> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

M HKA 2024: *Panamarenko onderzoeksproject* [online], <https://www.muhka.be/nl/research/research-topics/panamarenko> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

PANAMARENKO FOUNDATION 2021-2024: *Panamarenko* [online], <https://www.panamarenko.be/nl/biografie> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

S.N. 2005: *Copyright Panamarenko/ verklarende woordenlijst/ Paul Morrens & Hans Willemse* [online], <https://www.knack.be/magazine/panamarenko/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

S.N. 2021: *Totaalkunstwerk van Panamarenko wordt beschermd monument* [online], <https://blog.muhka.be/totaalkunstwerk-van-panamarenko-wordt-beschermd-monument/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

S.N. 2023: *Panamarenko* [online], <https://nl.wikipedia.org/wiki/Panamarenko> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

TV TAM TAM aflevering Kunst met Panamarenko (1991) <https://www.youtube.com/watch?v=Ao63SfQLqBI> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

VAN DEN ENDE E. 2022: *Panamarenko, de Antwerpse kunstenaar, zegt het zelf* [online], <https://historiek.net/panamarenko-de-antwerpse-kunstenaar-zegt-het-zelf/146495/> (geraadpleegd op 7 maart 2024).

WEBARCHIVE 2007: *Schenking van het huis van Panamarenko aan het MuKHA, 8 januari 2007* [online], https://web.archive.org/web/20080406082621/http://www.ministeranciaux.be/1180_nl.html (geraadpleegd op 7 maart 2024).

5. BIJLAGEN BIJ HET INHOUDELIJK DOSSIER

5.1. Omgevingsplan

5.2. Fotobijlage

De fotoregistratie van de fysieke toestand, gevoegd als bijlage bij het ministerieel besluit, bevat alle relevante foto's voor dit dossier. Er is geen afzonderlijke fotobijlage bij het dossier gevoegd.

5.3. Cultuurgoederen

De voor bescherming voorgedragen cultuurgoederen zijn in een afzonderlijke bijlage bij het ministerieel besluit opgenomen (bijlage 3). Deze bijlage bevat zowel een oplijsting van de cultuurgoederen, een beschrijving als een motivatie.

5.4. Documentatie

De documentatie bij het inhoudelijk beschermingsdossier bevat bijkomend materiaal zoals kaarten, postkaarten, archieffoto's, bouwplannen, kadastermutaties, hoogtemodellen, e.d. dat het dossier verder onderbouwt of illustreert.